

Lokaal herdenken in een nationaal kader

**Nationale en lokale perspectieven in zeven
lokale dodenherdenkingstoespraken van 4
mei 2019.**

Herkansing

Eindwerkstuk bacheloropleiding geschiedenis (GE3V14054)

Universiteit Utrecht, studiejaar 2019-2020

Tijmen Dokter (6233236)

t.a.dokter@students.uu.nl

Begeleid door C.A. Engberts

Aantal woorden: 7865

Inleverdatum: vrijdag 28 februari 2020

Samenvatting

In deze scriptie wordt een antwoord geboden op de vraag **Op welke manier krijgen lokale en nationale perspectieven vorm in herdenkingspraktijken op 4 mei?**

De geschiedenis van de Nationale Herdenking gaat terug tot direct na de oorlog en was een particulier initiatief. Ook lokaal werd er al sinds het einde van de oorlog spontaan herdacht. De nationale en lokale herdenkingen hebben doorheen de tijd verschillende vormen en inhouden gehad. In de eenentwintigste eeuw is het Nationaal Comité 4 en 5 mei verantwoordelijk voor het bieden van een nationaal kader. Tegelijkertijd hebben lokale herdenkingen vaak ook lokale gebeurtenissen als onderwerp.

Uit zeven toespraken van 4 mei 2019, die de primaire bronnen van dit onderzoek zijn, blijkt dat de herdenkingspraktijken uiteenlopend van inhoud zijn. De herdenkingsliteratuur schetst opeenvolgende ontwikkelingen doorheen de tijd, terwijl de praktijk laat zien dat er diverse perspectieven en zwaartepunten naast elkaar bestaan in één herdenkingsjaar. Betekenisgeving, vormgeving en het bepalen van de inhoud is een voortdurende zoektocht die diverse uitkomsten heeft, herkenbaar in verschillende ontwikkelingen, stromingen en trends.

Inhoudsopgave

INLEIDING	3
4 EN 5 MEI.....	3
NATIONALE EN LOKALE FOCUS.....	5
LOKALE GESCHIEDENIS IN EEN NATIONAAL KADER	6
HOOFDVRAAG EN INDELING.....	7
VERANTWOORDING BRONNENKEUZE.....	8
RELEVANTIE	11
HOOFDSTUK 1: NATIONALE PERSPECTIEVEN	12
EEN PARTICULIER INITIATIEF	12
DE JAREN VIJFTIG, ZESTIG EN ZEVENTIG	13
HET NATIONAAL COMITÉ 4 EN 5 MEI.....	14
HERDENKEN IN DE JAREN NUL	15
4 MEI IN DE JAREN 2010-2019.....	16
JAARTHEMATEKST	16
NATIONAAL KADER.....	18
HOOFDSTUK 2: LOKALE PERSPECTIEVEN.....	19
LOKALE HERDENKINGEN	19
HET NATIONAAL COMITÉ EN LOKALE HERDENKINGEN	20
DUITSE GASTEN	21
LOKAAL PERSPECTIEF	22
HOOFDSTUK 3: TOESPRAKEN IN 2019	23
ALGEMENE OPMERKINGEN.....	23
AMSTERDAM	24
DORDRECHT	24
EINDHOVEN.....	25
GRONINGEN	26
HAARLEM.....	26
NIJMEGEN.....	27
UTRECHT	27
SAMENGENOMEN	28
TOESPRAKEN IN DE CONTEXT.....	29
CONCLUSIE.....	32
SAMENVATTING	32
BEANTWOORDING HOOFDVRAAG	33
SUGGESTIES VOOR VERDER ONDERZOEK	34
BRONVERMELDING	36
BRONNEN	36
AFBEELDING	37
LITERATUUR	37
TOESPRAKEN	39
BIJLAGEN	41
BIJLAGE 1: TOESpraak DODENHERDENKING 2019 HAARLEM DOOR BURGEMEESTER JOS WIENEN....	41
BIJLAGE 2: DE TEKSTEN VAN DE TOESPRAKEN.....	43

Inleiding

Op 4 mei om acht uur 's avonds is het stil in Nederland. Ieder jaar. Bij monumenten, op historische plekken en voor de TV verzamelen mensen zich om de oorlogsslachtoffers te herdenken. Ook als men elders is, staat men stil. Het openbaar vervoer staat letterlijk stil en zelfs Nederlandse vliegtuigmaatschappijen doen mee en houden wereldwijd de twee minuten stilte in acht.¹

Deze scriptie is de weerslag van mijn onderzoek naar de betekenis van 4 mei. De hoofdvraag die ik in deze scriptie beantwoord is: **Op welke manier krijgen lokale en nationale perspectieven vorm in herdenkingspraktijken op 4 mei?** Het nationale kader dat door het Nationaal Comité 4 en 5 mei wordt vastgesteld komt niet vanzelfsprekend overeen met het kader en de context van lokale herdenkingen. Ook kunnen lokale herdenkingen van plaats tot plaats flink verschillen. De verschillende nationale en lokale herdenkingspraktijken vormen het onderzoeks- onderwerp van deze scriptie.

4 en 5 mei

Al in 1946, het jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, ontstond de traditie om op 5 mei de bevrijding te vieren en de avond ervoor de doden te herdenken.² In 1987 werd ter coördinatie het Nationaal Comité 4 en 5 mei opgericht. Het comité heeft als taak 'richting, inhoud en vorm te geven aan herdenken en vieren en het levend houden van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.'³ Het comité doet dit zeer actief: er is een toekomstvisie en er zijn jaarthemateksten die inhoudelijke grond bieden, het comité organiseert de Nationale Herdenking, coördineert de

¹ Jolanda Keesom in: Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen* (Amsterdam 2012) 30.

² Maud van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010) 18-20.

³ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'organisatie', <https://www.4en5mei.nl/over-het-comite/organisatie> (6 januari 2020).

bevrijdingsfestivals, organiseert onder meer voordrachten en lezingen en initieert jaarlijks het 5 mei-concert.

Op 4 en 5 mei voelen Nederlanders zich het meest verbonden met andere Nederlanders.⁴ De Tweede Wereldoorlog wordt gezien als moreel ijkpunt en onderdeel van de Nederlandse identiteit.⁵ Herdenkingen brengen, naar Rob van Ginkel, orde aan in de tijd. 'Ze brengen herinnerden en herinneraars, doden en levenden, samen in een rituele tijd.'⁶ Herdenkingen brengen troost, bieden de kans om de tijd te ordenen en belangrijke gebeurtenissen en personen erin te markeren. 'Ervaringen uit het verleden krijgen een plaats in het heden als les voor de toekomst.'⁷ Tegelijkertijd zijn herdenkingsdagen vaak dagen onder spanning. Omdat herinneringen, nog altijd naar Van Ginkel, 'selectief, meervoudig en naar onderscheiden sociale groeperingen gedifferentieerd' zijn, bestaat er zelden consensus over de vorm, inhoud en belang van herdenkingen. Herdenkingen worden dientengevolge vaak inzet van politieke, maatschappelijke en sociale strijd.

In 2017 promoveerde historica Ilse Raaijmakers op de geschiedenis van 4 en 5 mei. In haar proefschrift, dat in een publieksversie als boek is verschenen, stelt Raaijmakers dat er 'een inherente spanning in 4 en 5 mei besloten ligt.'⁸ Deze dagen zijn zeer belangrijk voor de veronderstelde Nederlandse waarden en identiteit, maar zijn ook voortdurend bron van debat en conflict. Wie er waar, wanneer en op welke manier herdacht wordt staat jaarlijks ter discussie.

De Tweede Wereldoorlog is in de woorden van de eminente Britse historicus Antony Beevor het 'meest gewelddadige en destructieve conflict dat de wereld ooit heeft gekend.'⁹ Ruim zestig miljoen mensen vonden de dood als

⁴ Gerdi Verbeet, 'woord vooraf', in: Ilse Raaijmakers, *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945* (Amsterdam 2017) 9.

⁵ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 17.

⁶ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 34.

⁷ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 34-35.

⁸ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 15.

⁹ Antony Beevor, *De Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2012) 12.

gevolg van het geweld. Tijdens de Nederlandse dodenherdenking op 4 mei worden zij niet allemaal herdacht:

Tijdens de Nationale Herdenking op 4 mei herdenken wij allen – burgers en militairen – die in het Koninkrijk der Nederlanden of waar ook ter wereld zijn omgekomen of vermoord sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, in oorlogssituaties en bij vredesoperaties.¹⁰

Deze definitie is afkomstig uit het memorandum dat het nationaal herdenkingskader aangeeft. Al vanaf het begin in 1946 wordt jaarlijks een memorandum uitgegeven en de inhoud is vaak reden voor discussie en kritiek. In de woorden van Raaijmakers vormen de memoranda 'een goede graadmeter voor wat in een bepaalde periode de (vaak met pijn en moeite bereikte) nationale consensus was.'¹¹

Nationale en lokale focus

De Tweede Wereldoorlog heeft zeer veel en zeer diverse slachtoffers gemaakt, woedde op zeer veel en zeer diverse plekken en heeft zo voor zeer veel en zeer diverse verhalen gezorgd die op 4 mei worden herinnerd en herdacht. Dat herdenken gebeurt bij de Nationale Herdenking op de Dam in Amsterdam, en op talloze plekken elders in het land.

Van Maastricht tot Texel en van Utrecht tot Almere, het herdenkingskader van het Nationaal Comité is voor alle steden gelijk. De herdenkingscontext in de steden is echter niet gelijk. Op het moment van schrijven, begin 2020, heeft het zuiden haar 75-jarige bevrijdingsfeest ruim vier maanden geleden al gevierd. Voor Eindhoven en Nijmegen betekende het jaar 2019 75 jaar vrijheid, maar een stad als Rotterdam moet nog tot 5 mei 2020 wachten. En tegen de tijd dat het wereldwijde einde van de Tweede Wereldoorlog

¹⁰ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Wat is het memorandum?' <https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/veelgestelde-vragen/achtergrondinformatie/herdenken/wie-herdenken-we/wat-is-het-memorandum> (6 januari 2020).

¹¹ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 245.

herdacht wordt, op 15 augustus 2020 in Den Haag¹², begint Maastricht minder dan een maand later alweer aan haar 77ste jaar in vrijheid.

Lokale geschiedenis in een nationaal kader

In de literatuur over 4 en 5 mei wordt zowel over lokale herdenkingen als over een nationale context geschreven. De lokale verhalen dienen in de meeste gevallen als illustratie of ondersteuning van een argument over het nationale perspectief, zoals wanneer Raaijmakers schrijft over de emotionele escalatie rondom de dodenherdenking van 2012 in Vorden.¹³ Cultureel antropoloog Rob van Ginkel beschrijft in zijn vuistdikke *Rondom de stilte* het Nederlandse landschap van herinnering en herdenking - zowel op als buiten 4 en 5 mei, nationaal en lokaal - zeer uitvoerig. In de woorden van Raaijmakers is het boek echter 'wat anekdotisch' en wordt de herdenkingsdynamiek 'slechts in geringe mate verklaard of van duiding voorzien'.¹⁴ In alle bestudeerde literatuur ligt de focus op het nationale perspectief van 4 en 5 mei, of worden lokale herdenkingen wel onderzocht maar ofwel op zichzelf staand, ofwel binnen een nationaal verhaal. In hoeverre en op welke manier de lokale herdenkingen zich verhouden tot het nationale perspectief is iets wezenlijk anders en komt weinig naar voren. Hier wil ik mijn scriptie in positioneren. Aan het academische onderzoek naar en debat over de veranderlijke inhoud en betekenis van 4 mei wil ik met deze scriptie een klein steentje bijdragen. Dat doe ik door nieuwe primaire bronnen, namelijk toespraken uit 2019, te analyseren. Ik plaats de toespraken aan het eind van een decennialange ontwikkeling in de herdenkingspraktijken, ik onderzoek in hoeverre lokale oorlogsgeschiedenissen aandacht krijgen en gebruik het theoretisch kader dat de literatuur biedt om de toespraken in de (historische en inhoudelijke) context te analyseren.

¹² Nationaal Comité 4 en 5 mei, '75 jaar einde Tweede Wereldoorlog in het Koninkrijk der Nederlanden', <https://www.4en5mei.nl/75-jaar-vrijheid/programma/75-jaar> (6 januari 2020).

¹³ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 11.

¹⁴ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 25.

Hoofdvraag en indeling

De hoofdvraag die ik in deze scriptie beantwoord is: Op welke manier krijgen lokale en nationale perspectieven vorm in herdenkingspraktijken op 4 mei?

Het begrip 'herdenkingspraktijk' is gemunt door Rob van Ginkel. Hij legt het begrip als volgt uit:

De herdenkingspraktijk betreft een simpel lijkende kwestie: wat doen mensen eigenlijk als ze herdenken? Wie herdenken wie, waar, wanneer, hoe, en waarom?¹⁵

Rondom de stilte is een standaardwerk en de door Van Ginkel gemunte terminologie is overgenomen in de overige (herdenkings)literatuur. In dit gebruik gaat deze scriptie mee.

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden is het eerst nodig de herdenkings-geschiedenis van 4 mei in kaart te brengen. Dat doe ik in hoofdstuk een. In vogelvlucht behandel ik het ontstaan van de plechtigheden in 1946, de ontwikkeling doorheen de decennia en de huidige stand van zaken. Secundaire literatuur, met name de boeken van Van Ginkel, Raaijmakers en Van de Reijt, en de website van het Nationaal Comité 4 en 5 mei zijn hiervoor de belangrijkste bronnen. Ook verklaar ik wat ik in de context van deze scriptie versta onder een 'nationaal kader'.

Het tweede hoofdstuk gaat over het lokale niveau. Wederom aan de hand van secundaire literatuur beschrijf ik de (ontstaans-) geschiedenis van lokale herdenkingen op, rond, of in het kader van 4 mei. Tenslotte verklaar ik wat ik in de context van deze scriptie versta onder een 'lokaal perspectief'.

In hoofdstuk drie staan zeven toespraken van burgemeesters en een Commissaris van de Koning, uitgesproken op 4 mei 2019, centraal. Nu de nationale ontwikkeling van de dodenherdenking is beschreven, de

¹⁵ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 20.

geschiedenis van de lokale herdenkingen in kaart is gebracht en de lokale oorlogsgeschiedenis enig reliëf heeft gekregen, kunnen de woorden van de notabelen geanalyseerd worden op basis van de in de vorige hoofdstukken gedefinieerde nationale en lokale perspectieven.

Tenslotte volgt de conclusie en doe ik aanbevelingen voor verder onderzoek.

Verantwoording bronnenkeuze

De primaire bronnen van dit onderzoek zijn de dodenherdenkingstoespraken van 4 mei 2019 uit Amsterdam, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Haarlem, Nijmegen en Utrecht.

Waarom juist toespraken van burgemeesters?

Er zijn twee redenen om voor lokale dodenherdenkingstoespraken te kiezen. De eerste is dat in toespraken publiek woorden gegeven worden aan de herdenking van de Tweede Wereldoorlog. Ilse Raaijmakers laat in *De stilte en de storm* naar eigen zeggen zien dat

allerlei belangengroepen juist in [het] halfduister de kans [grepen] om hun belangen te propageren, manoeuvrerend tussen de openbaarheid van de publieke opinie, de achterkamertjes van de comités en de politieke discussies in de Eerste en Tweede Kamer en de ministerraad.¹⁶

Waar Raaijmakers het halfduister kiest, wordt in deze scriptie juist de spotlight gezocht. Raaijmakers kijkt, net als Van de Reijt en Van Ginkel hoofdzakelijk doen, naar de politieke en maatschappelijke besluitvorming. Dit onderzoek richt zich op de inhoud die de dodenherdenking krijgt door daadwerkelijk uitgesproken teksten. 'De geschiedenis laat zien dat 4 en 5 mei [...] geen intrinsieke betekenis hebben' aldus Raaijmakers, 'elke generatie moest die betekenis opnieuw uitvinden of interpreteren'.¹⁷ En dat

¹⁶ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 255-256.

¹⁷ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 261.

interpreteren en betekenis geven is exact wat de burgemeesters op 4 mei hardop en publiek doen.

De literatuur gaat voornamelijk over de "achterkant", deze scriptie over de "voorkant" van de dodenherdenking. Het kiezen van een ander brandpunt dan gebruikelijk biedt zo een nieuw perspectief.

De tweede reden dat lokale toespraken centraal staan is het spanningsveld dat er heerst tussen een nationaal perspectief en lokale herdenkingspraktijken. Van Ginkel verwoordt dit eloquent:

De interessantste ontwikkelingen in de herdenkingswereld doen zich echter precies op plaatselijk niveau voor. De late en krampachtige pogingen om de nationale herdenkingen in een nationaal keurslijf te persen werden in zekere zin gedwarsboemd door de ongestuurde en al eerder in gang gezette particularisering en pluriformisering van het herdenken.¹⁸

Door zowel de toespraak van burgemeester Halsema op de Dam te kiezen, die een nationale uitstraling heeft, als ook de toespraken van andere burgemeesters, kan dit spanningsveld optimaal worden onderzocht.

Waarom juist 2019?

Sinds september 2019 viert Nederland "75 jaar vrijheid". 'Herdenkingen in lustrumjaren zijn doorgaans belangrijker dan die in "gewone" jaren, die een halve eeuw na dato weer grootser en meeslepender dan die pakweg vijfendertig jaar later'¹⁹ aldus Van Ginkel. En groots en meeslepend is het zeker. Grote publieksevenementen trekken vele bezoekers, een lawine aan boeken, exposities, lezingen en voorstellingen rolt door het kunstlandschap en de NOS onderhoudt een complete parallelle nieuwswebsite met het dagelijkse nieuws uit de laatste oorlogsjaren.²⁰ Het herdenken van de oorlog is dit jaar bij uitstek relevant en actueel, en daarom zijn de toespraken van juist dit jaar gekozen.

¹⁸ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 739.

¹⁹ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 21.

²⁰ Te vinden via www.nos.nl/75jaarbevrijding .

Herdenken is zich in het nu verhouden tot het toen, vrij naar Van Ginkel.²¹ Daarmee bedrijven de sprekers een vorm van publieksgeschiedenis. Omdat 2019 nu het front is van de herdenkingspraktijken, is het een zinvol jaar om te onderzoeken. Raaijmakers beschrijft dat dit voor historici lastig kan zijn:

De relatie tussen historici en de herdenkingsdagen is tweeslachtig. De herinneringspolitiek rondom 4 en 5 mei lijkt in tegenspraak met de afstandelijke analyse van academici. [...] in werkelijkheid maken historici en andere wetenschappers die zich met herdenkingsdiscussies bemoeien net zo goed deel uit van het politieke krachtenveld van de herdenkingsdagen – ook zij zijn bezig met ‘herinneringspolitiek’, of ze het willen of niet.²²

Onderzoek doen naar herdenkingen heeft dus hoe dan ook een actuele betekenis en waarde. Dit wordt in deze scriptie niet vermeden maar omarmd, en is een reden om voor hyperactueel bronmateriaal te kiezen. De herdenkingspraktijk van de voorafgaande decennia wordt uitvoerig behandeld in de eerste twee hoofdstukken, waarna in het derde hoofdstuk wordt onderzocht hoe de 2019-toespraken zich tot de oorlog, tot elkaar én tot de historische herinneringspraktijk verhouden.

Waarom juist deze steden?

De zeven gekozen steden horen allemaal bij de grootste dertig steden van Nederland. Dit is relevant omdat de toespraken hiermee een relatief groot bereik hebben: men mag verwachten dat er meer mensen naar de herdenkingstoespraken in Eindhoven en Groningen luisteren dan in pakweg Lopik, Susteren, Maasgouw of Raalte.²³ De diverse oorlogsgeschiedenis is een tweede reden om juist voor deze zeven steden te kiezen. Zoals bekend wordt verondersteld heeft de oorlog voor elk van deze steden een ander verloop en een andere betekenis, met mogelijke gevolgen voor de

²¹ Zie noot 7.

²² Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 260.

²³ Deze vier toespraken zijn ook online beschikbaar.

toespraken. De omvang en de geschiedenis van de steden waren dus argumenten om juist voor deze steden te kiezen. Het specifieke aantal steden is groot genoeg om conclusies te kunnen trekken en klein genoeg om een grondige analyse te kunnen uitvoeren. Tenslotte was digitale beschikbaarheid van de toespraken een pragmatisch selectiecriteria.²⁴

Relevantie

In de afgelopen zeventig jaar is de dodenherdenking al meerdere malen doodverklaard, om steeds weer op te leven. Na het vieren van 75 jaar vrijheid houdt het herdenken en vieren hoogstwaarschijnlijk dan ook niet op.²⁵ De traditie is veranderlijk, bron van discussie en debat en is blijvend actueel.

2019 is zoals geschreven een belangrijk lustrumjaar. Onder de vlag van 75 jaar vrijheid wordt de Nederlandse verhouding tot de Tweede Wereldoorlog herijkt, en de onderzochte sprekers spelen hier een hoofdrol in door publiek woorden te kiezen. In tegenstelling tot het grootste deel van de herdenkingsliteratuur wordt niet de achterkant maar juist de voorkant belicht. Dit is relevant in het kader van het voortdurend onderzoek naar de Nederlandse herdenkingscultuur: dit onderzoek gaat specifiek over de praktijk, de daadwerkelijke inhoud van de plechtigheden.

Raaijmakers verwoordt de kerngedachte van alle literatuur over herinneringscultuur als volgt: 'Herdenkingsdagen en de discussies daarover zeggen [...] meer over de tijd *waarin* herdacht wordt dan over het *herdachte verleden*.'²⁶ Dit onderzoek is derhalve ook relevant voor bijvoorbeeld sociaal wetenschappers, cultureel antropologen en taalwetenschappers.

²⁴ De integrale teksten van de toespraken zijn als bijlage toegevoegd.

²⁵ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 609-610.

²⁶ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 18.

Hoofdstuk 1: Nationale perspectieven

De 4 mei-traditie is geen overheidsinitiatief en is allerminst een vastomlijnd, onveranderlijk ritueel. Dit hoofdstuk behandelt de ontstaansgeschiedenis van dodenherdenking, de ontwikkeling doorheen de decennia en de huidige stand van zaken.

Een particulier initiatief

Direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog werd er in Nederland een nationale consensus gevormd over de betekenis van de oorlog.²⁷ De oorlog moest in herinnering worden gebracht en gehouden, slachtoffers mochten niet vergeten raken en de jeugd moest daarom actief betrokken worden. Het centrale thema was 'dankbaarheid voor de herwonnen vrijheid'.²⁸ In augustus 1945 riep de Nederlandse regering 5 mei uit tot nationale Bevrijdingsdag.²⁹ Ook werd op 8 mei 1945 het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, het huidige NIOD, opgericht.³⁰

Ondanks de breed gedragen wens de oorlogsherinnering levend te houden, is de dodenherdenkingstraditie op 4 mei het gevolg van de handelingen van één man, de Haagse oud-verzetsstrijder Jan Drop.³¹ Nog in 1945 richtte hij het 'Comité Nationale Herdenking 1940-1945' (CNH) op. Het comité klinkt groter en nationaler dan het werkelijk was: het bestond uit drie mensen. Het doel van Drop en het CNH was 'één grote, waardige, het gehele land omvattende herdenking op eenzelfde tijdstip'.³² Drop bedacht dit te doen aan de vooravond van Bevrijdingsdag. Op ingenieuze wijze wist het CNH haar initiatief te verspreiden: er werd een circulaire verstuurd naar alle Nederlandse gemeenten met daarin instructie voor de herdenkings-

²⁷ Julika Vermolen in: G. Aalders (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Zesde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1995) 93.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 35.

³⁰ Bas Kromhout, *Beelden van verzet. Hoe elke generatie anders omgaat met het verzetsverleden* (Wormerveer 2018) 19.

³¹ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 34.

³² Ibidem.

plechtigheden. Omdat het document er formeel en officieel uitzag en de Vereniging Nederlandse Gemeenten had gezorgd voor de adressering kreeg het CNH-initiatief breed navolging. Een traditie was geboren.

In de jaren veertig en vijftig bestendigde de traditie van de dodenherdenking aan de vooravond van Bevrijdingsdag zich. Vaste onderdelen die landelijk werden uitgevoerd waren een stille tocht of omgang, meestal naar een begraafplaats of executieplek, gevolgd door twee minuten stilte.³³ De meest bezochte herdenking was die op de Waalsdorpervlakte, een fusilladeplaats in de duinen bij Den Haag: er waren bij de eerste herdenking op die plek in 1946 ongeveer dertigduizend mensen aanwezig en in de opvolgende jaren bleef de herdenking veelbezocht.³⁴ Vanaf 1947 werd er in de Ridderzaal een 4 mei-herdenking met onder meer de koningin, het kabinet en hooggeplaatste militairen georganiseerd en deze kan volgens Van Reijt worden beschouwd als 'de eerste officiële nationale dodenherdenking'.³⁵ De plechtigheid in de Ridderzaal, die overdag plaatsvond en besloten van aard was, werd ook door het CNH georganiseerd.³⁶

De jaren vijftig, zestig en zeventig

In 1955 veranderde de Nationale Herdenking van vorm: alleen in lustrumjaren zou er nog in de Ridderzaal herdacht worden, en de jaarlijkse herdenking verplaatste naar Amsterdam waar het Nationaal Monument werd opgericht.³⁷ In de jaren zestig veranderde de inhoud van 4 mei.³⁸ Voor het eerst werden ook slachtoffers herdacht die waren gevallen in oorlogssituaties ná 1945. De Nationale Herdenking zou in de vorm die deze in de jaren 1960 had, met lustrumherdenkingen in de Ridderzaal en in de overige jaren overdag een plechtigheid bij het Nationaal Monument op de

³³ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie*, 19.

³⁴ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 43.

³⁵ Van Reijt, *Zestig jaar herrie*, 20.

³⁶ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 57.

³⁷ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 58.

³⁸ Vermolen, *Zesde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, 105.

Dam, tot 1987 hetzelfde blijven.³⁹ Van Ginkel brengt rond 1965 dan ook een scheiding aan in zijn boek: 'de eerste, vormende fase van de herdenkingscultuur' is voorbij.⁴⁰

In de jaren zeventig leek de herdenking van de oorlogsslachtoffers en de viering van de bevrijding op z'n einde te lopen.⁴¹ Het aantal bezoekers van de Nationale Herdenking nam jarenlang af en de dodenherdenking vormde steeds vaker het podium voor protesten en demonstraties. De organisatoren en politiek kwamen tot de conclusie dat 4 en 5 mei versoerd moesten worden. Tegelijkertijd begon de belangstelling voor de oorlog, en in het bijzonder voor de Jodenvervolging, toe te nemen. In de jaren tachtig zou dit leiden tot herziening van de herdenkings- en vieringsdagen.

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei

In de jaren tachtig nam de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog dus toe.⁴² Dit leidde er mede toe dat de belangstelling voor 4 en 5 mei ook weer toenam, maar de focus verschoof.⁴³ Het slachtofferschap en de Jodenvervolging kregen een centrale plek. De emotionele lading van de dagen vergrootte. De nationale overheid zag haar taak in het nemen van de regie en richtte in 1987 het Nationaal Comité 4 en 5 mei op. De ingreep van de overheid leidde niet tot een nationalistisch beeld, zo laat Raaijmakers zien:

[...] de boodschap was in de jaren tachtig juist breder en veelzijdiger dan ooit tevoren door de vele actuele lessen die aan het oorlogsverleden verbonden werden. De overheid kanaliseerde deze geluiden in het Nationaal Comité. Ze faciliteerde daarmee de democratiseringstrend die gaande was. Centralisering en professionalisering gingen hand in hand met pluriformiteit en veelzijdigheid.⁴⁴

³⁹ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 113.

⁴⁰ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 38.

⁴¹ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 28 en 118-119 en 156.

⁴² Kromhout, *Beelden van verzet*, 63.

⁴³ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 200.

⁴⁴ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 201.

Een verandering die het nieuwe comité doorvoerde was de verplaatsing van de Nationale Herdenking op de Dam van de middag naar de avond. Al sinds 1946 werden in heel het land 's avonds twee minuten stilte in acht genomen, maar vanaf dit moment viel dat pas samen met de Nationale Herdenking in Amsterdam.⁴⁵

In de jaren negentig was de Tweede Wereldoorlog vijftig jaar oud. Net als in 2019-2020, met de viering van 75 jaar vrijheid, vond er in 1994-1995 een 'herdenkings-marathon' plaats.⁴⁶ Een belangrijk nieuw vraagstuk was het al dan niet uitnodigen Duitsers bij de Nederlandse herdenkingen. Het taboe op Duitse aanwezigheid werd doorbroken in Nijmegen.⁴⁷ Omdat dit op lokaal niveau plaatsvond, wordt dit in hoofdstuk drie behandeld.

Buitenlandse gasten, zowel toenmalige bondgenoten als vijanden, worden nog altijd niet uitgenodigd bij de Nationale Herdenking op de Dam, vanwege het nationale karakter van de herdenking.⁴⁸ En als Duitse vertegenwoordigers bij lokale herdenkingen worden uitgenodigd, dan is dat volgens het Nationaal Comité 'uit respect voor de Nederlandse oorlogsslachtoffers.'

Herdenken in de jaren nul

In het jaar 2000 kreeg het Nationaal Comité van de overheid opdracht om 'richting aan de zingeving van herdenken en vieren' te geven.⁴⁹ Hiermee werd volgens Van Ginkel de staande praktijk geformaliseerd. In de jaren na de eeuwwisseling raakte de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog meer naar de achtergrond en leek 'actualisering' de trend.⁵⁰ Van Ginkel uit zich hier negatief over: in *Rondom de Stilte* stelt hij dat het vijfjarenplan van

⁴⁵ Jolanda Keesom in: Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen* (Amsterdam 2012) 89.

⁴⁶ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 204.

⁴⁷ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie*, 152.

⁴⁸ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Herdenken vieren herinneren. Handreiking voor gemeenten.' (Amsterdam 2013) geraadpleegd via <https://www.4en5mei.nl/media/documenten/informatievoorgemeenten.pdf> (8 januari 2019) 23.

⁴⁹ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 605.

⁵⁰ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 599.

het ministerie van VWS over jeugdvoorlichtingsbeleid rondom de Tweede Wereldoorlog uit 2005 de titel 'Hoe de oorlog is verdwenen' had kunnen krijgen, naar het beroemde gedicht van Leo Vroman.⁵¹ Actuele boodschappen en politieke en maatschappelijke vormende doelen kregen in deze jaren de overhand, de oorlogsgeschiedenis en de Holocaust kregen minder aandacht en waren dienstbaar. 'De oorlog', zo schrijft Van Ginkel hierover, 'gold kennelijk als toetssteen van het eigen gedrag en dat van anderen. Met enkele geforceerde analogieën zouden jongeren met een moreel handvest voor het maken van keuzes gewapend zijn.'⁵²

4 mei in de jaren 2010-2019

In de jaren tien van de eenentwintigste eeuw heeft het Nationaal Comité 4 en 5 mei ieder jaar een thema gekozen dat 'als rode draad door de activiteiten loopt.'⁵³ Het comité bracht in 2015 een nieuwe toekomstvisie uit waarin het de focus op Nederlandse oorlogsslachtoffers onderstreepte, na kritiek uit de samenleving over de veralgemenisering van dodenherdenking.⁵⁴ De 'basis voor herdenken en vieren' is volgens het comité de Tweede Wereldoorlog.⁵⁵ Er worden uitsluitend slachtoffers herdacht: 'Niet de daders.'⁵⁶ En tenslotte gaat het om *Nederlandse* oorlogsslachtoffers.

Jaarthematekst

Het comité laat ieder jaar een jaarthematekst schrijven, publiceert cartoons en nodigt gastschrijvers uit. 'Vrijheid' staat binnen ieder jaarthema centraal. Van Ginkel constateert hier een verschuiving: 'Niet "bevrijding"

⁵¹ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 601.

⁵² Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 601.

⁵³ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Jaarthema', <https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/jaarthema> (8 januari 2020).

⁵⁴ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 243.

⁵⁵ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Kom vanavond met verhalen... Toekomstvisie 4 en 5 mei herdenken, vieren en herinneren.' (versie maart 2015), <https://www.4en5mei.nl/media/documenten/komvanavondmetverhalen.pdf> (8 januari 2020) 3.

⁵⁶ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Kom vanavond met verhalen...', 7.

maar “vrijheid” was het kernwoord geworden.⁵⁷ Dit is in lijn met de ontwikkelingen sinds de eeuwwisseling, waarin de Tweede Wereldoorlog meer naar de achtergrond verschoof ten gunste van politieke en maatschappelijke doelen.

In 2019 was het thema ‘In vrijheid kiezen’ en werd de jaarthematikst geschreven door de voorzitter van de Tweede Kamer, Khadija Arib.

De tekst van Arib heeft als titel ‘Democratie komt met een verantwoordelijkheid’.⁵⁸ Ze koppelt de geschiedenis aan haar werk als politica en voorzitter van de Tweede Kamer. Ze refereert niet alleen aan de politieke situatie rondom de Tweede Wereldoorlog, maar ook aan de eerste vergadering van de Staten-Generaal in 1588, de viering van honderd jaar algemeen kiesrecht en haar persoonlijke ervaringen als verkiezingswaarnemer in onder meer Marokko en Palestina.

De tekst is sterk politiek en eigentijds activerend ingestoken: ze ziet in de geschiedenis, aan de hand van onder meer filosofe Hannah Arendt en Auschwitz-overlevende Elie Wiesel, een les en een opdracht:

Door vanuit de vrijheid van nu terug te kijken naar de onvrijheid van toen, zien we scherper dan ooit dat een democratie niet alleen geeft maar ook vraagt, namelijk om mee te doen.

Natuurlijk door gebruik te maken van je stemrecht, maar ook door te debatteren, meningen uit te wisselen, naar elkaar te luisteren, kritisch te oordelen en compromissen te sluiten. Door de stem van de minderheid, hoe afwijkend ook, te erkennen. En door in staat te blijven om in de schoenen van een ander te gaan staan, met de ander begaan te zijn.⁵⁹

De jaarthematikst draagt dus een actuele boodschap. Uit de toekomstvisie van het Nationaal Comité spreekt echter een hernieuwde focus op de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en het Nederlandse

⁵⁷ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 602.

⁵⁸ Arib, Khadija, ‘Jaarthematikst 2019. Democratie komt met een verantwoordelijkheid’ https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/jaarthema/voorgaande_jaren/jaarthema-2019/jaarthematikst-2019 (06 januari 2020).

⁵⁹ Arib, Khadija, ‘Jaarthematikst 2019’, 3-4.

slachtofferschap. Ook Van Ginkel benoemt deze ontwikkeling. Zo bezien wijkt de tekst van Arib af van het nationale kader. Dit spanningsveld zal in de analyse van de toespraken expliciet naar voren komen.

Nationaal kader

Het thema dat met de jaarthematiketext door het Nationaal Comité wordt aangedragen is het belangrijkste element van het nationale kader. Vanaf het begin van de dodenherdenking in 1946 werd door het CHN een memorandum opgesteld en nationaal verspreid, en nu heeft het Nationaal Comité die rol overgenomen en uitgebreid met onder meer het jaarlijkse nationale thema. Activiteiten en teksten die in 2019 op de tekst van Arib gebaseerd zijn, vallen dus binnen het nationale kader.

Het Nationaal Comité stelt in de toekomstvisie dat de Tweede Wereldoorlog de basis is, maakt expliciet dat de herdenking draait om slachtoffers en wel om Nederlandse oorlogsslachtoffers.

Expliciet onderdeel van een nationaal karakter is ook het niet uitnodigen van internationale gasten, omdat het Nationaal Comité 4 en 5 mei dat niet vindt passen binnen de Nationale Herdenking. In het volgende hoofdstuk wordt hier verder op ingegaan.

Zoals bekend maakt het voor de ervaring echt uit of een burger de oorlog heeft meegemaakt in bijvoorbeeld het noorden of het zuiden van Nederland, of in een stad of op het platteland. Door over een algemenere oorlogservaring te spreken, bijvoorbeeld over abstract concepten als goed en kwaad, lijden, strijd, vervolging en verzet, valt in dit opzicht een tekst eerder binnen het nationale kader dan het lokale.

Hoofdstuk 2: Lokale perspectieven

Dit hoofdstuk behandelt de lokale herdenkingspraktijken in Nederland doorheen de tijd.

Lokale herdenkingen

Lokale herdenkingen worden al direct na het einde van de oorlog overal in het land spontaan georganiseerd.⁶⁰ Zoals in het vorige hoofdstuk beschreven begon de dodenherdenkingstraditie op 4 mei door een individu en vonden de stille tochten en minuten stilte door heel Nederland plaats. Gemeenten volgden de memoranda van het CNH en hierdoor waren de herdenkingen op de meeste plekken gelijkvormig.⁶¹ De Nationale Herdenking vond tot in de jaren tachtig 's middags plaats en ging dus als het ware vooraf aan de lokale herdenkingen die overal in het land 's avonds plaatsvonden.

In de jaren vijftig begon de belangstelling voor de dodenherdenking op 4 mei af te nemen. Van Ginkel beschrijft diverse gemeenten waar rond 1955 een 'laatste' herdenking werd georganiseerd.⁶² Tegelijkertijd waren er ook plekken waar dit niet het geval was, en waar de herdenkingen bestendigden of zelfs uitbreidden. Vanuit het lokale perspectief is het relevant te onderstrepen dat de dodenherdenking, in de woorden van Van Ginkel, een 'nationaal ritueel zonder nationaal brandpunt' was.⁶³ Overal in het land vond 'een hele reeks soortgelijke bijeenkomsten' plaats en die op de Dam was er slechts één van.

In de roerige jaren zestig werden er op diverse plekken veel en zeer uiteenlopende alternatieve herdenkingen en vieringen georganiseerd: van lezingen en concerten tot toneeluitvoeringen en betogingen.⁶⁴ Het waren volgens Van Reijt evenementen met zingevende inslag, voor en door de

⁶⁰ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie*, 17.

⁶¹ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 32.

⁶² Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 195-196.

⁶³ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 205.

⁶⁴ Vermolen, *Zesde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, 108.

eigen kring, met een eigen vorm en met de focus op de eigen identiteit. De geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog verdween naar de achtergrond en functioneerde als, in de woorden van Van Ginkel, 'aanleiding voor bezinning over actuele misstanden in algemene zin'.⁶⁵

In de jaren tachtig waren lokale herdenkingen populairder dan de Nationale Herdenking op de Dam.⁶⁶ Als gevolg van de grotere aandacht voor het Joodse leed werden op zeer veel plekken monumenten opgericht voor deze groep slachtoffers, waar ook bij herdacht werd.⁶⁷ Vanaf de jaren negentig namen de lokale herdenkingen in aantal en belangstelling toe.⁶⁸ 'In 96 procent van alle gemeenten wordt op deze dag ten minste één herdenkingsbijeenkomst georganiseerd' aldus Van Ginkel.⁶⁹

Het Nationaal Comité en lokale herdenkingen

In de visie van het Nationaal Comité 4 en 5 mei is aandacht voor lokale herdenkingen. Het comité biedt op haar website praktische handvatten voor gemeenten en lokale herdenkingscomités, bijvoorbeeld met tips voor het organiseren van een stille tocht, praktische aanwijzingen voor het leggen van kransen en een pagina met kant-en-klare gedichten van 'gerenommeerde dichters'.⁷⁰ In 2013 publiceerde het comité bovendien een brochure die moet dienen als 'naslagwerk voor iedereen die een rol vervult bij herdenken en vieren op lokaal niveau'.⁷¹ Het Nationaal Comité geeft hiermee dus richtlijnen voor lokale herdenkingen.

⁶⁵ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 539.

⁶⁶ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie*, 70.

⁶⁷ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 419-420.

⁶⁸ Vermolen, *Zesde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, 113.

⁶⁹ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 37.

⁷⁰ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Herdenking organiseren', <https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/voor-organisatoren/herdenking-organiseren> (8 januari 2019).

⁷¹ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Herdenken vieren herinneren. Handreiking voor gemeenten.' (Amsterdam 2013) geraadpleegd via <https://www.4en5mei.nl/media/documenten/informatievoorgemeenten.pdf> (8 januari 2019).

In haar toekomstvisie uit 2015 schrijft het comité het volgende over de verhouding tussen het nationale kader en lokale herdenkingen:

De herdenkingen in het land zijn onlosmakelijk met de Nationale Herdenking op de Dam verbonden. Maar het Nationaal Comité 4 en 5 mei wil niet voorschrijven hoe de herdenkingsbijeenkomsten op andere plekken worden ingericht; wij hechten aan de autonomie en de eigen verantwoordelijkheid van lokale gemeenschappen. Wel zullen wij actief bevorderen dat ook de lokale herdenkingen plaatsvinden binnen het hierboven beschreven kader. Wij herdenken immers, lokaal en nationaal, gezamenlijk de Nederlandse slachtoffers en de gebeurtenissen die hen noodlottig werden.⁷²

Het comité begeeft zich hiermee in een spanningsveld: enerzijds wil het niet voorschrijven, anderzijds wil het comité het naleven van het kader actief bevorderen.

Duitse gasten

In haar boek *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte* wijdt Maud van de Reijt een hoofdstuk aan de lokale herdenkingen op 4 mei in Nijmegen en Venray: twee steden die tegen de Duitse grens aan liggen en die beide door een geallieerd bombardement werden getroffen.⁷³ Vanaf de jaren negentig nodigen de steden Duitse burgers en hoogwaardigheidsbekleders uit bij de plechtigheden. Van Reijt toont dat Duitsers op lokaal niveau vaker welkom zijn en steeds meer een actieve rol krijgen: 'waar ze eerst slechts onopvallend aanwezig mochten zijn, legden ze het volgende jaar een krans en weer later hielden ze zelfs een speech.'⁷⁴

Van de Reijt noemt de steden 'voorstrevender dan de organisatie van de Nationale Herdenking op de Dam.'⁷⁵ Ze plaatst de herdenkingen hiermee in het nationale kader, met het uitnodigen van Duitsers als gebaar dat

⁷² Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Kom vanavond met verhalen... Toekomstvisie 4 en 5 mei herdenken, vieren en herinneren.' (versie maart 2015), <https://www.4en5mei.nl/media/documenten/komvanavondmetverhalen.pdf> (8 januari 2020) 8.

⁷³ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie*, 152.

⁷⁴ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie*, 188.

⁷⁵ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie*, 157.

nationaal navolging zou kunnen krijgen. Toch is het uitnodigen van internationale gasten klaarblijkelijk een kenmerk van lokale herdenkingen. In het vorige hoofdstuk is getoond dat het Nationaal Comité nog altijd afwijzend staat tegenover het uitnodigen van Duitse gasten bij de Nationale Herdenking.

Lokaal perspectief

Van Ginkel laat zien dat de oorlogsgeschiedenis van de plek, stad of regio terugkomt in de herinnering aan en herdenking van de oorlog, bijvoorbeeld in de vorm van monumenten: in de regio Arnhem-Nijmegen verwijzen de monumenten

...in overgrote meerderheid naar militaire aspecten van de oorlog. [...] In een stad als Amsterdam [...] zijn de meeste monumenten overwegend van een ander, niet-militair karakter en gericht op vervolging en vervolgd, verzet en bevrijding. En in Rotterdam staan ze weer meer in het teken van verwoesting en wederopbouw.⁷⁶

Oog voor de lokale oorlogsgeschiedenis is het voornaamste aspect van een lokaal perspectief. De erkenning dat de oorlog een lokaal gezicht heeft dat niet altijd aansluit bij een nationaal perspectief is het belangrijkste inzicht. De bevrijdingsdatum is het meest heldere voorbeeld: de meeste steden werden immers níet op 5 mei bevrijd.

Het uitnodigen van Duitse gasten blijkt ook te horen bij een lokaal perspectief. De Nationale Herdenking nodigt wegens het nationale perspectief geen internationale gasten uit, terwijl dit op lokaal niveau sinds de jaren negentig al wel gebeurt.

⁷⁶ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 33-34.

Hoofdstuk 3: Toespraken in 2019

De meest recente 4 mei viel in 2019, het jaar waarin '75 jaar vrijheid' werd afgetrapt. Het zuiden van Nederland werd in 1944 bevrijd en beleefde dus een lustrumherdenking. In dit hoofdstuk analyseer ik zeven toespraken van de afgelopen dodenherdenking.

Algemene opmerkingen

Zes burgemeesters en een Commissaris van de Koning - die van Groningen - hielden op 4 mei een toespraak in zeven grote steden. In onderstaande analyse citeer ik er, omvang en leesbaarheid dienende, slechts mondjesmaat uit. De integrale teksten van de toespraken zijn als bijlage aan deze scriptie toegevoegd.

Qua vorm en inhoud zijn de teksten uiteenlopend. In Amsterdam sprak burgemeester Femke Halsema het kortst, ze gebruikte 445 woorden, maar ze had door de live-uitzending van de NOS verreweg het grootste publiek. De burgemeester van Eindhoven, John Jorritsma, was het langst van stof en sprak 1431 woorden. De toespraken refereren alle zeven aan lokale gebeurtenissen. Dat doen ze niet even uitgebreid: Burgemeester Wienen van Haarlem wijdt één zin over een fusillade die plaatsvond op de plek waar nu een monument staat, terwijl de Groningse Commissaris van de Koning René Paas nagenoeg zijn hele toespraak over lokale gebeurtenissen en personen spreekt. Burgemeester Jorritsma van Eindhoven benoemt het feit dat het zuiden eerder bevrijd werd dan de rest van Nederland expliciet en met nadruk: 'De vrijheid die we morgen vieren – als Brabanders al 75 jaar!'⁷⁷

Het nationale kader is bepaald door het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Een toespraak valt binnen dit kader wanneer de Tweede Wereldoorlog de basis is en de tekst expliciet Nederlandse oorlogsslachtoffers herdenkt. Een tweede aspect is de jaarthematiketext. Als de spreker inhoudelijk aan de tekst

⁷⁷ 4 mei-toespraak burgemeester John Jorritsma (Eindhoven 2019).

van Arib refereert, bijvoorbeeld door democratie of 'honderd jaar algemeen kiesrecht' aan te halen, voldoet de toespraak aan het nationale kader.

Amsterdam

Een toespraak die vanwege de context al voor het eerste woord is uitgesproken in het nationale perspectief valt is die van de Amsterdamse burgemeester Femke Halsema: zij sprak tijdens de Nationale Herdenking, bij het Nationaal Monument. In haar toespraak staan de Tweede Wereldoorlog en het Nederlandse slachtofferschap centraal. Ze refereert aan het jaarthema: 'Maar het zijn *onze* grenzen... die wij –vrij en wel - kiezen.'⁷⁸

Halsema refereert aan de Amsterdamse oorlogsgeschiedenis door te spreken over de Duitse troepen die via de Berlagebrug de hoofdstad binnenrijden. Dit is duidelijk een fragment waaruit een lokaal perspectief spreekt. Vervolgens spreekt ze over Wiesje van Santen, een Joods meisje dat in 1940 zeventien was. Halsema noemt in haar verhaal geen plaats, of kenmerken die op een bepaalde plek of regio duiden. Ook uit het gedicht dat Van Santen schreef en Halsema citeert spreekt geen lokaal perspectief. Hierdoor krijgt het verhaal een universeler karakter. Haar toespraak past dus in het nationale kader.

Dordrecht

De Dordtse burgemeester Wouter Kolff benoemt aan het begin van zijn toespraak precies het kader dat het Nationaal Comité biedt: 'We herdenken vandaag de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog'.⁷⁹ Ook verwijst zijn titel een-op-een naar het thema van het comité: Kolff heeft zijn toespraak *In vrijheid kiezen* genoemd. Er zijn sterke raakvlakken met de tekst van Arib: allebei wijzen ze op het belang van politieke betrokkenheid, roepen ze op om tegenstellingen niet te vergroten en beide politici betrekken de viering van honderd jaar algemeen kiesrecht in hun tekst. Kolff haalt als

⁷⁸ 4 mei-toespraak burgemeester Femke Halsema (Amsterdam 2019).

⁷⁹ 4 mei-toespraak burgemeester Wouter Kolff, *In vrijheid kiezen* (Dordrecht 2019).

enige spreker tenslotte het comité letterlijk aan: 'Het Nationaal Comité 4 en 5 mei nodigt ons ook dit jaar uit kritisch na te denken.'⁸⁰ Hiermee plaatst hij zijn toespraak nadrukkelijk in het nationale perspectief.

Kort refereert de burgemeester aan de lokale oorlogsgeschiedenis en aan een andere Tweede Wereldoorlog-herdenking in Dordrecht, als hij het verhaal van de Joodse Samuel en Joseph aanstipt.

Eindhoven

Burgemeester John Jorritsma van Eindhoven opent zijn toespraak met een citaat over het maatschappelijk debat uit het jaarverslag van de AIVD.⁸¹ Hij spreekt over zwarte piet, over Donald Trump, over 'Klimaatregelen' [sic!], over gele hesjes en tal van andere eigentijdse onderwerpen. Dit is dus overduidelijk geen toespraak waarin de Tweede Wereldoorlog centraal staat. De politieke boodschap uit de jaarthematekst van Arib is wel terug te lezen in Jorritsma's tekst: de Eindhovense burgemeester roept net als Arib op tot gesprek en wil dat de toehoorders meer naar elkaar luisteren, vragen stellen, elkaar ruimte bieden. Tenslotte waarschuwt hij net als Arib voor antisemitisme.

Jorritsma benoemt de lokale context alleen in eigentijds perspectief. Over de lokale oorlogsgeschiedenis spreekt hij niet, in tegenstelling tot bijvoorbeeld burgemeester Bruls van Nijmegen: een andere grote stad die ook in september 1944 werd bevrijd. Jorritsma staat hiermee in de traditie van de jaren zestig: hij actualiseert en gebruikt de toespraak 'voor bezinning over actuele misstanden in algemene zin'.⁸²

De herdenking van 4 mei draait voor Jorritsma, in lijn met de kaders van het Nationaal Comité, om slachtoffers.⁸³ Opmerkelijk is dat hij niets zegt over *Nederlandse* slachtoffers: de Joodse gemeenschap in Europa, 'hen die in Duitsland opstonden tegen het misdadig regime' en 'soldaten die er niet

⁸⁰ 4 mei-toespraak burgemeester Wouter Kolff, *In vrijheid kiezen* (Dordrecht 2019).

⁸¹ 4 mei-toespraak burgemeester John Jorritsma (Eindhoven 2019).

⁸² Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 539.

⁸³ 4 mei-toespraak burgemeester John Jorritsma (Eindhoven 2019).

om vroegen naar het front te worden gestuurd' zijn allemaal slachtoffers die vandaag worden herdacht maar geen van hen is expliciet Nederlands. Hiermee gaat Jorritsma in tegen de kaders van het comité.

Groningen

In Groningen sprak Commissaris van de Koning René Paas. Paas vertelt zeer lokale verhalen: hij spreekt over de Canadese overste Dextraze die de Duitse bezetter van Groningen overtuigde de wapens neer te leggen, over Sietje Gravendaal-Tammers die in de Butjesstraat les gaf en verzetswerk deed, en hij benoemt de 'Joodse Groningers die woonden in de huizen achter de Stolpersteine.'⁸⁴ Zijn toespraak heeft hierdoor een uitgesproken lokaal perspectief. De Tweede Wereldoorlog staat weliswaar centraal, maar niet uitsluitend Nederlands slachtofferschap: Dextraze was immers een buitenlander en geen slachtoffer, en ook Gravendaal-Tammers kan als verzetsmedewerker die de oorlog overleefde niet direct voor slachtoffer door.

Paas refereert impliciet aan het thema door te spreken over het maken van keuzes. Omdat hij dit doet vanuit de keuzes die Dextraze en Gravendaal-Tammers maakten in een context van ónvrijheid staat de link met het nationale thema niet buiten kijf.

Haarlem

De burgemeester van Haarlem, Jos Wienen, hield een zeer algemene toespraak. Hij deed niets met het thema 'in vrijheid kiezen', refereerde slechts oppervlakkig aan het herdenkingsjaar ('Morgen vieren we dat we alweer vierenzeventig jaar in vrijheid leven.'⁸⁵) en wijdt precies één zin aan een lokale oorlogsgebeurtenis, namelijk de 'vijftien jongens en mannen die op 7 maart 1945 hier aan de Dreef voor het vuurpeloton werden gezet.'⁸⁶ Het is een toespraak die, met uitzondering van de twee geciteerde zinnen, in ieder jaar en op iedere plek gehouden had kunnen worden. De Tweede

⁸⁴ 4 mei-toespraak Commissaris van de Koning René Paas (Groningen 2019).

⁸⁵ 4 mei-toespraak burgemeester Jos Wienen (Haarlem 2019).

⁸⁶ Ibidem.

Wereldoorlog en het slachtofferschap staan centraal, en daarom plaats ik deze in het nationaal kader.

Nijmegen

In Nijmegen sprak burgemeester Hubert Bruls de toespraak *Herdenken in vrijheid* uit.⁸⁷ Hij wijdt uit over de bredere context: in het begin benoemt hij expliciet de Tweede Wereldoorlog en de slachtoffers daarvan als voornaamste onderwerp van herdenking. Vervolgens komt de lokale en regionale context aan bod: Bruls bespreekt het bombardement van 22 februari en de bevrijding van het zuiden van Nederland, en de herdenkingen en vieringen van die gebeurtenissen die in stad en regio in 2019 hebben plaatsgevonden. De burgemeester leest een dagboekfragment voor dat zich, in tegenstelling tot de ooggetuige van Halsema in Amsterdam, in en rond de locatie van herdenken heeft afgespeeld.

Bruls eindigt zijn toespraak door meerdere malen te benoemen wie er centraal staan: 'Denk vanavond speciaal aan die slachtoffers'.⁸⁸ Een politiek verhaal is het niet en ook het thema 'in vrijheid kiezen' komt niet aan bod. Al met al past de Nijmeegse toespraak het best in het lokale perspectief.

Utrecht

Poëtisch en lokaal begint de Utrechtse toespraak van burgemeester Jan van Zanen: 'Op 14 mei 1940 daalde er een zwarte wolk op Utrecht neer.'⁸⁹ Van Zanen schetst de bezettingstijd in Utrecht met voorbeelden uit het lokale gemeentebestuur, een intiem verhaal over een opgepakte redacteur van de illegale pers en een opsomming van verschillende Utrechtse oorlogsslachtoffers. Dit lokale verhaal koppelt Van Zanen aan het nationale kader: de tweede alinea, waarin hij over het Utrechtse gemeentebestuur in oorlogstijd spreekt, vangt aan met een korte beschouwing over de 'open samenleving die Nederland al eeuwenlang was -en dat nog steeds is.'⁹⁰ Dit

⁸⁷ 4 mei-toespraak burgemeester Hubert Bruls, *Herdenken in vrijheid* (Nijmegen 2019).

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ 4 mei-toespraak burgemeester Jan van Zanen (Utrecht 2019).

⁹⁰ Ibidem.

sluit naadloos aan bij het betoog van Arib. Ook spreekt Van Zanen over honderd jaar algemeen kiesrecht, net als Arib. In de voorlaatste alinea benoemt de burgemeester 'in vrijheid kunnen kiezen', hij refereert op een gelaagde manier aan de zwarte wolk waarmee hij zijn toespraak begon en eindigt met de plekken van herdenking: 'Hier, op het Domplein. In allerlei buurten en wijken van Utrecht. In heel Nederland. Herdenken, opdat wij niet vergeten. Dank u wel.'⁹¹ Jan van Zanen levert hiermee een binnen dit onderzoek unieke toespraak die een lokaal perspectief binnen een nationaal kader vat.

Samengenomen

De zeven toespraken zijn uiteenlopend qua vorm en inhoud. Op de toespraak in Eindhoven na staan de Tweede Wereldoorlog en slachtofferschap in alle toespraken centraal.

Opmerkelijk is dat zes van de zeven speeches duidelijk ofwel nationaal, ofwel lokaal georiënteerd zijn: bij de toespraken in Eindhoven, Groningen en Nijmegen overheerste het lokale perspectief, terwijl het nationale perspectief in Amsterdam, Dordrecht en Haarlem voorop stond. Ook opmerkelijk is dat de drie 'lokale' toespraken uit steden met een militaire bevrijdingsgeschiedenis komen, terwijl de drie 'nationale' toespraken allen uit het na 5 mei ingenomen westen van Nederland komen.

Van de onderzochte toespraken weet alleen Jan van Zanen van Utrecht het lokale perspectief volledig en gelijkwaardig met het nationale kader te verenigen. Hij hanteert de inhoudelijke kaders van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, bespreekt het jaarthema én heeft aandacht voor de lokale geschiedenis.

⁹¹ Ibidem.

Toespraken in de context

De zeven bronnen laten een diverser en diffuser beeld zien dan uit de literatuur naar voren komt. Van Ginkel ziet in de afgelopen drie decennia een ontwikkeling van een 'op waakzaamheid gespitst herdenkings-verteog' in de jaren negentig tot een nieuwe trend vanaf het jaar 2000:

Sinds de millenniumwisseling ligt de nadruk in toespraken [...] sterk op de herinnering aan en het niet vergeten van de slachtoffers als zodanig – dus zonder begeleidende boodschap voor heden en toekomst.⁹²

Met het waakzaamheidsverteog bedoelt Van Ginkel dat herdenkingen worden ingezet als 'prikkel om op de hoede te zijn voor bedreigingen van de vrijheid en democratie in het heden en waar dan ook ter wereld.'⁹³ Na de eeuwwisseling is er volgens hem een verschuiving naar het levend houden van de herinnering, juist wegblijvend van actualisering.⁹⁴

Raaijmakers plaatst deze verschuiving in een repeterend patroon: 'Het herdenken op 4 mei kan worden gezien als een pendelbeweging tussen insluiting en uitsluiting en tussen universele en specifieke betekenissen van de oorlog.'⁹⁵

De zeven toespraken laten zien dat deze categorisering maar ten dele waarneembaar is in de herdenkingspraktijk van 2019. Het is niet zo dat alle toespraken gefocust zijn op het herinneren van de Tweede Wereldoorlog, zonder nadrukkelijke actuele boodschap, zoals Van Ginkel stelt en het memorandum voorschrijft. De pendule van Raaijmakers blijkt ook niet bruikbaar: de historica stelt dat de inhoud van de herdenking doorheen de tijd varieert, uit dit scriptieonderzoek blijkt dat de inhoud van plaats tot plaats binnen één jaar varieert. Er is niet sprake van één discours, maar er is sprake van diverse invalshoeken en bedoelingen, een uiteenlopende mate van actualisering, een verschil tussen meer lokale of meer nationale

⁹² Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 612.

⁹³ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 612.

⁹⁴ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 613.

⁹⁵ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 251.

benaderingen, kortom: de lokale herdenkingspraktijk is diverser dan de literatuur doet vermoeden.

De Eindhovense toespraak is zo actueel en activerend van toon dat hij past in de lokale herdenkingspraktijk van de jaren zestig. In het waakzaamheidsvertoog dat volgens Van Ginkel in de jaren negentig heersend was, passen naast de toespraak van Jorritsma ook de toespraken in Haarlem ('laten we waakzaam blijven'⁹⁶) en Dordrecht ('Ook in Dordrecht leven mensen die zijn gevlucht voor vreselijke oorlogen'⁹⁷).

Andere toespraken zijn juist sterk gericht op het herdenken en herinneren, en passen in de trend die Van Ginkel na het jaar 2000 laat plaatsvinden en sluit aan bij de richtlijnen van het Nationaal Comité, zoals: Amsterdam ('Daarom geven we de herinnering aan onvrijheid door, alsof de oorlog gisteren was. Ook als niemand meer weet wat het is om in een bezet land te leven.'⁹⁸), Utrecht ('Vandaag, 4 mei 2019, herdenken wij hen die voor onze vrijheid zijn gestorven [...] opdat wij niet vergeten'⁹⁹) en Groningen ('Wij gedenken de levens van slachtoffers van oorlogsgeweld.[...] Want we zijn er van overtuigd dat hun levensverhalen betekenis hebben voor ons leven van vandaag.'¹⁰⁰).

Maar de belangrijkste bevinding is dat de toespraken niet allemaal volledig binnen een bestaande theorie passen: de herdenkingspraktijk is diverser en diffuser dan de schematische weergave van Van Ginkel en Raaijmakers. In het kader van hun grote overzichtswerken is dit begrijpelijk, maar een specifieke casestudy van zeven toespraken met een relatief groot bereik uit een belangrijke lustrumherdenking laat zien dat verschillende toespraken verschillende en soms meerdere perspectieven in zich dragen.

De jaarthematekst van het Nationaal Comité 4 en 5 mei draagt die complexiteit al in zich: het comité wil de focus leggen op de Tweede

⁹⁶ 4 mei-toespraak burgemeester Jos Wiene (Haarlem 2019).

⁹⁷ 4 mei-toespraak burgemeester Wouter Kolff, *In vrijheid kiezen* (Dordrecht 2019).

⁹⁸ 4 mei-toespraak burgemeester Femke Halsema (Amsterdam 2019).

⁹⁹ 4 mei-toespraak burgemeester Jan van Zanen (Utrecht 2019).

¹⁰⁰ 4 mei-toespraak Commissaris van de Koning René Paas (Groningen 2019).

Wereldoorlog en het Nederlands slachtofferschap maar publiceert tegelijkertijd een jaarthematiktekst die juist nadrukkelijk actueel en activerend van klank is.

Conclusie

Samenvatting

De dodenherdenkingstraditie van 4 mei is in 1946 ontstaan vanuit een individueel initiatief. Overal in het land trokken mensen in stille tochten naar begraafplaatsen waar twee minuten stilte werden gehouden. De Nationale Herdenking vond op 4 mei overdag plaats, in eerste instantie in de Ridderzaal in Den Haag en later op de Dam in Amsterdam. In 1987 werd op overheidsinitiatief het Nationaal Comité 4 en 5 mei opgericht, waarmee de Nationale Herdenking in hoofdlijnen de vorm kreeg die deze tot op de dag van vandaag heeft.

Ook lokaal worden de oorlogsslachtoffers al direct vanaf het einde van de oorlog herdacht. Lokale herdenkingen zijn door de jaren heen populair geweest en vielen soms, zoals in de jaren zestig, ver buiten het nationale kader, maar vielen er andere periodes binnen. Tegenwoordig is er in 96 procent van de gemeenten tenminste één herdenking op 4 mei.

Op 4 mei 2019 spraken de notabelen uit zeven steden in vorm en inhoud uiteenlopende toespraken uit. De Tweede Wereldoorlog en Nederlands slachtofferschap stonden meestal centraal, in lijn met de kaders van het Nationaal Comité. De jaarthematekst was in vier steden te herkennen. Een lokaal perspectief sprak uit vier van de zeven toespraken. Burgemeester Van Zanen was de enige die het lokale perspectief van Utrecht volledig met het nationale kader wist te verenigen.

Getoetst aan de herdenkingsliteratuur blijkt dat de herdenkingspraktijk in 2019 diverser en diffuser is dan het beeld dat uit de literatuur voortkomt. De literatuur spreekt over ontwikkelingen doorheen de tijd en een pendelbeweging, in de praktijk blijkt dat verschillende perspectieven en zwaartepunten naast elkaar bestaan.

Beantwoording hoofdvraag

De hoofdvraag van deze scriptie is: Op welke manier krijgen lokale en nationale perspectieven vorm in herdenkingspraktijken op 4 mei?

De onderzochte toespraken laten geen eenduidig beeld zien. Verschillende stromingen en trends zijn naast elkaar herkenbaar. Sommige toespraken zijn actualiserend, andere zijn gefocust op herdenking en herinnering; sommige toespraken zijn bijna geheel lokaal, andere zijn juist algemener; sommige verhouden zich actief tot de richtlijnen van het Nationaal Comité – de toekomstvisie en/of de jaarthematekst – , andere zijn op eigen leest geschoeid.

Een stelregel voor de inhoud of vorm van de toespraken bestaat zodoende niet. Het antwoord op de hoofdvraag ligt in lijn met de uitspraak van Ilse Raaijmakers waarmee ze haar boek afsluit:

[De] geschiedenis laat zien dat 4 en 5 mei geen intrinsieke betekenis hebben. Elke generatie moest die betekenis opnieuw uitvinden of interpreteren – een permanente zoektocht naar balans tussen stilte en storm.¹⁰¹

De burgemeesters en Commissaris van de Koning geven zelf op hun eigen manier en vanuit hun eigen perspectief en context betekenis aan de oorlog en aan het herdenken daarvan. Door het podium te beklimmen en zich publiek te uiten dragen ze openlijk bij aan deze zoektocht. Zij geven vorm aan de perspectieven in de lokale herinneringspraktijken. Geen nationaal kader, lokale geschiedenis of theoretisch frame geeft definitief en alomvattend aan hoe dit gebeurt: zoals Raaijmakers stelt is het een blijvend proces van zoeken, betekenisgeving en interpreteren.

¹⁰¹ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 261.

Suggesties voor verder onderzoek

Een bachelorscriptie is een relatief klein project. Een logische vervolgonderzoeksuggestie is het uitbreiden van het onderzoek naar dodenherdenkingstoespraken met meer steden of plaatsen, op andere momenten van 4 mei en doorheen de tijd. Dit is echter makkelijker gezegd dan gedaan, weet zelfs Van Ginkel: 'elke poging om aan het hele palet [van oorlogsherdenkingen] evenredige aandacht te schenken is bij voorbaat tot mislukken gedoemd.'¹⁰² Toch kunnen in een breder onderzoek trends en ontwikkelingen beter worden geduid, meer dan waar in dit werkstuk ruimte voor was. Ook kan dan blijken of Jan van Zanen een unieke poëet binnen het gilde van burgemeesters is, of dat er andere nog onontdekte burgervader-dichters actief zijn.

Deze scriptie heeft zich volledig gericht op het Europese deel van Nederland. De oorlogsgeschiedenis van Suriname, de Nederlandse Antillen en Nederlands-Indië maken deel uit van de Nederlandse oorlogsgeschiedenis en verdienen allicht meer aandacht en onderzoek. De weergave van de Nederlandse niet-Europese oorlogsgeschiedenis tijdens 4 en 5 mei in Europees-Nederland kan bijvoorbeeld een onderzoeksrichting zijn. Dit kan samenvallen met de groeiende (maatschappelijke en academische) aandacht voor dit thema.

Een internationaal vergelijkend onderzoek naar herdenkings- en vieringsgebruiken verdient ook aanbeveling. Binnen Nederland zijn op de oorlogservaringen al uiteenlopend, op Europees niveau geldt dit helemaal. Een bekend voorbeeld zijn de grote verschillen in percentages weggevoerde Joden in West-Europa, waar bijvoorbeeld Hannah Arendt over geschreven heeft.¹⁰³ Raaijmakers en Van de Reijt hebben de internationale context en verschillen kort behandeld, een vergelijkend Europees onderzoek naar de

¹⁰² Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 11.

¹⁰³ Hannah Arendt, *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad* (Amsterdam 2005) 274.

publieke herdenking van en omgang met de oorlogsgeschiedenissen door de tijd heen zou relevant kunnen zijn.

Bronvermelding

Bronnen

- Arib, Khadija, 'Jaarthematekst 2019. Democratie komt met een verantwoordelijkheid' https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/jaarthema/voorgaande_jaren/jaarthema-2019/jaarthematekst-2019 (06 januari 2020).
- Nationaal Comité 4 en 5 mei, '75 jaar einde Tweede Wereldoorlog in het Koninkrijk der Nederlanden', <https://www.4en5mei.nl/75-jaar-vrijheid/programma/75-jaar> (6 januari 2020).
- Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Herdenken viere herinneren. Handreiking voor gemeenten.' (Amsterdam 2013) geraadpleegd via <https://www.4en5mei.nl/media/documenten/informatievoorgemeenten.pdf> (8 januari 2019).
- Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Herdenking organiseren', <https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/voor-organisatoren/herdenking-organiseren> (8 januari 2019).
- Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Jaarthema', <https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/jaarthema> (8 januari 2020).
- Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'organisatie', <https://www.4en5mei.nl/over-het-comite/organisatie> (6 januari 2020).
- Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Kom vanavond met verhalen... Toekomstvisie 4 en 5 mei herdenken, viere en herinneren.' (versie maart 2015), <https://www.4en5mei.nl/media/documenten/komvanavondmetverhalen.pdf> (8 januari 2020).
- Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Wie herdenken we?', <https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/veelgestelde-vragen/achtergrondinformatie-herdenken/wie-herdenken-we> (6 januari 2020).

- VVV Texel, 'De opstand der Georgiërs' <https://www.texel.net/nl/over-texel/historie/de-opstand-der-georgiers> (6 januari 2020).

Afbeelding

- Afbeelding op de voorpagina: oorlogsmonument Lelystad, ontworpen door Willem Bouter en onthuld op 4 mei 1977. Bron van de foto is: Van Bohemen, Ben, 'Lelystad, oorlogsmonument' https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/420/lelystad%2C-oorlogsmonument (6 januari 2020).

Literatuur

- Aalders, G. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Zesde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1995).
- Arendt, Hannah, *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad* (Amsterdam 2005).
- Beevor, Antony, *De Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2012).
- Beevor, Antony, *De slag om Arnhem* (Amsterdam 2018).
- Bijkerk, Rein, *Een korte oorlog. De slag om Nederland in mei 1940* (Amsterdam 2015).
- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007).
- Van Ginkel, Rob, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011).
- Van der Heijden, Chris, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).
- Heijne, Bas, *Een waanzinnig gaaf land* (Amsterdam 2017).
- De Jong, Dr. Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage, 1969-1988).
 - De Jong, Dr. Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10 b. Het laatste jaar II* ('s-Gravenhage 1982).

- Kromhout, Bas, *beelden van verzet. Hoe elke generatie anders omgaat met het verzetsverleden* (Wormerveer 2018).
- Van Liempt, Ad, *Aan de Maliebaan. De kerk, het verzet, de NSB en de SS op een strekkende kilometer* (Amsterdam 2015).
- Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen* (Amsterdam 2012).
- Parengkuan, Denise (red.), *De 50 mooiste, beste, en meest historische Nederlandse toespraken. Honderd jaar Nederlandse toespraken, van 1918 tot nu* (Meppel 2019).
- Raaijmakers, Ilse, *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945* (Amsterdam 2017).
- Van de Reijt, Maud, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010).
- Van der Veen, Harm, *Westerbork 1939-1945. Het verhaal van vluchtelingenkamp en Durchangslager Westerbork* (Hooghalen 2008).
- Van Vree, Frank, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995).
- Wielenga, Friso, *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2012).

Toespraken

Alle teksten zijn uitgesproken op 4 mei 2019, alle bronnen zijn geraadpleegd op 06 januari 2020. Gesorteerd op alfabetische volgorde van de namen van de steden. De teksten van de toespraken zijn bovendien als bijlage opgenomen.

- **Amsterdam**

Burgemeester Femke Halsema,
<https://www.4en5mei.nl/media/documenten/4mei-toespraakopdedam2019.pdf>

- **Dordrecht**

Burgemeester Wouter Kolff,
https://cms.dordrecht.nl/Bestuur/Overzicht_Bestuur/College_van_burgemeester_en_wethouders/Toespraken/Toespraak_burgemeester_Wouter_Kolff_dodenherdenking_4_mei_2019

- **Eindhoven**

Burgemeester John Jorritsma, <https://www.eindhoven.nl/bestuur-en-beleid/bestuur/college-van-burgemeester-en-wethouders/speeches-en-publicaties-john?search=toespraak%20burgemeester>

- **Groningen**

Commissaris van de Koning René Paas,
<https://www.4meigroningen.nl/nieuws/toespraak-cdk-rene-paas-bij-dodenherdenking-in-groningen>

- **Haarlem**

Burgemeester Jos Wienen,
https://www.youtube.com/watch?v=qe_EHi5lwMo

- **Nijmegen**

Burgemeester Hubert Bruls,
<https://www.nijmegen.nl/fileadmin/bestanden/nieuws/Nieuwsdossiers/Herdenkt/toespraak-burgemeester-dodenherdenking-Traianusplein-190504.pdf>

- **Utrecht**

Burgemeester Jan van Zanen, <https://www.utrecht.nl/bestuur-en-organisatie/college-van-b-en-w/burgemeester-en-wethouders/burgemeester/toespraken/dodenherdenking-2019/>

Bijlagen

Bijlage 1: Toespraak Dodenherdenking 2019 Haarlem door burgemeester Jos Wienen

Tekst van de toespraak, uitgeschreven door de scriptieauteur op basis van de op YouTube geplaatste opname, geraadpleegd op 06 januari 2019 via https://www.youtube.com/watch?v=qe_EHi5lwMo

Dames en heren, jongens en meisjes,

Vandaag is het 4 mei. Dan staan we stil bij de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Daarom waren we net twee minuten stil. We doen dat in een traditie die een jaar na de bevrijding, in 1946, is begonnen en die we sindsdien elk jaar op de vierde mei in ere houden. Voordat we de bevrijding vieren, voordat we de vrijheid vieren, is er een moment van stilte. Een moment van inkeer. Een moment van herdenken.

We herdenken de soldaten die hun leven gegeven hebben voor de bevrijding van ons land, voor onze vrijheid. We herdenken degenen die in de koopvaardij hun bijdrage geleverd hebben voor de bevrijding van West-Europa en daarbij om het leven gekomen zijn. We herdenken de leden van het verzet. We herdenken de slachtoffers die weggevoerd zijn en vermoord zijn. Met name de Joodse landgenoot. We herdenken zovelen. Maar stuk voor stuk zijn het mensen zoals wij. Met een naam, met een leeftijd, met familie, mensen die hebben liefgehad en mensen die hun leven hebben gegeven. Onder hen de vijftien jongens en mannen die op 7 maart 1945 hier aan de Dreef voor het vuurpeloton werden gezet. En daarvan getuigt dit monument van Mari Andriessen, 'De man voor het vuurpeloton'. Wij herdenken. En we beseffen dat we mede door de offers van velen die hun leven gegeven hebben, morgen kunnen vieren dat we vrij zijn.

Vrijheid, wat betekent dat eigenlijk? Het is een van de belangrijkste voorwaarden voor een goed bestaan. Vrijheid betekent dat we mogen zeggen en schrijven wat we willen. Dat we informatie tot ons kunnen nemen die niet gecensureerd is. Dat

iedereen gelijk wordt behandeld, ongeacht geloof, geslacht, afkomst, huidskleur of seksuele geaardheid. Dat we mogen stemmen op de partij van onze voorkeur. Dat lijkt allemaal vanzelfsprekend, maar dat is het niet. In veel landen in de wereld is het dat niet, en ook hier in Nederland was het dat niet in de oorlogsjaren, toen de bezetter op brute wijze een streep trok door onze grondrechten. We werden overgeleverd aan de willekeur van de macht, van kwade macht. Je kon niet meer zeggen en schrijven wat je wilde. De bezetter bepaalde wat je mocht horen en zien. En stemmen was er al helemaal niet meer bij. In onze democratische rechtstaat zijn mensen gelijkwaardig, maar de bezetter stelde daar rassenwaan, discriminatie en deportatie voor in de plaats.

Vrijheid, recht en democratie. We kunnen er gebruik van maken zonder bang te hoeven zijn voor represailles. Vandaag herdenken we de mensen die in de jaren 1940-1945 hun leven voor herstel van die grondrechten hebben geofferd, of die slachtoffer werden van de schending van die grondrechten. Of de mensen die op een andere manier slachtoffer werden van de Tweede Wereldoorlog. We herdenken de mensen die daarna gevallen zijn in andere oorlogsgebieden, in vredesoperaties. En dat gaat door tot op de dag van vandaag. Onderdrukking en verzet.

Morgen vieren we dat we alweer vierenzeventig jaar in vrijheid leven. Laten we beseffen wat dat betekent en laten we beseffen wat dat heeft gekost. Laten we waakzaam blijven.

Bijlage 2: De teksten van de toespraken

Gesorteerd op alfabetische volgorde van de namen van de steden.

AMSTERDAM: burgemeester Femke Halsema

Een briefje schrijven of bellen.

Je stem laten horen, of niet.

Je geliefde omhelzen,

de straat oversteken, of niet.

Hier naartoe komen vanavond, naar de dam op 4 mei.

Of niet.

Elke keer, honderden keren op een dag, kiezen wij.

Zonder na te denken, zonder dwang.

Natuurlijk zijn er grenzen. Door regels, door afspraken. Er zijn grenzen van wellevendheid. Maar het zijn *onze* grenzen... die wij -vrij en wel -kiezen.

Vanaf 14mei 1940 -de dag van de capitulatie -was Nederland bezet, onvrij. Sommigen zagen groot onheil aankomen. Zij vluchtten meteen of pleegden zelfmoord. Maar veel mensen hadden nog geen vermoeden. Als de Duitse troepen Amsterdam binnenrijden over de Berlagebrug, staan er sympathisanten en NSB'ers maar ook gewone Amsterdammers langs de kant van de weg. Nieuwsgierig, bezorgd, wie zal het zeggen.

Wat doet het met een mens, alle vrijheid te verliezen? Bezet te worden?

Als de ruimte om je heen krimpt. Als de straten worden ingesnoerd door versperringen en bordjes 'verboden voor joden'. Als de censuur nog maar één mening, één gedachte toestaat.

Als je niet meer zomaar een brief kan schrijven, je geliefde kan omhelzen? Beroofd te worden van je stem, vernederd te worden, opgejaagd je te moeten verstoppen en –als je joods bent –verdreven te worden uit je stad en je huis, van je familie en je vrienden.

Iedereen te verliezen.

In 1940 is de Joodse Wiesje van Santen 17 jaar. Via de onderduik komt zij in het verzet terecht. Nauwelijks 19 jaar oud wordt zij door de Gestapo gevangen gezet en gemarteld. Ze ontsnapt en overleeft uiteindelijk de oorlog. Later keert 'het honderdvoudige zwart van de bezetting' vaak terug in haar gedichten. Net als de vrijheid waarvoor zij haar leven riskeerde. Over de bevrijding schrijft ze:

--En dan opeens

Zonder een voorspellend teken

Stap ik uit die nauwe gang;

De koker eigenlijk

Die mij gevangen houdt:

Lang en ondoorzichtig

En heel benauwd

Hij opent zich in losse delen

Panelen

Die achterover wijken

[...]

---en dan opeens

Verbaasd

Dat niets meer mij omsluit

Stap ik naar buiten---

We leven nu 74 jaar na de bevrijding. Er zijn nog mensen die het verschil tussen bezettingen vrijheid zelf hebben ervaren. Elk jaar worden het er minder.

Wij ademen vrije lucht, wij wandelen ongestoord door de stad, wij geven onze meningen, wij kiezen in vrijheid. We doen dat dagelijks, haast achteloos.

Maar aan onze vrijheid gingen pijn en groot verdriet vooraf. Onze vrijheid is door pijn omzoomd.

Daarom geven we de herinnering aan onvrijheid door, alsof de oorlog gisteren was. Ook als niemand meer weet wat het is om in een bezet land te leven. Daarom herdenken we...dit jaar, volgend jaar en alle jaren daarna.

DORDRECHT: Burgemeester Wouter Kolff *In vrijheid kiezen*

Dames en heren, jongens en meisjes,

Vandaag, 4 mei 2019, staan we een moment stil. Een moment om te herdenken, om te bezinnen, om stil te staan bij het verleden. We herdenken vandaag de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in Europa en in voormalig Nederlands-Indië. Militairen die in de strijd om vrijheid sneuvelden op de slagvelden. Maar we herdenken ook mensen - zoals u en ik - die tijdens bombardementen of ander oorlogsgeweld de dood vonden. We herdenken de miljoenen Joodse slachtoffers van de Holocaust. En natuurlijk onze helden uit het verzet en de vele onschuldige dwangarbeiders.

Tegelijkertijd gaan onze gedachten uit naar hen die in de periode na de Tweede Wereldoorlog door oorlogsgeweld of tijdens een vredesmissie de dood hebben gevonden, vaak ver van huis. Zij vielen allen voor volk, voor vaderland, maar vooral voor vrijheid. Onze vrijheid.

Morgen vieren we dat we in een vrij land leven. Het is daarom goed om aan de vooravond van die viering allereerst stil te staan bij hen die de hoogste prijs betaalden voor deze zwaarbevochten vrijheid. En dat het behoud van vrijheid een grote inspanning vraagt.

De Tweede Wereldoorlog ligt inmiddels ver achter ons, maar houdt ons nog altijd bezig. Een oorlog wordt in dat opzicht eigenlijk nooit 'gewone' geschiedenis, het wordt geen verleden tijd. Het mag geen verleden tijd worden. Het is haast niet te geloven dat het pas zo kort geleden is dat een haatzaaiende politieke volksbeweging onder leiding van een opruiende dictator in staat was zo'n dramatische en systematische uitroeiing van volkeren te veroorzaken. En dat dan ook nog zo dichtbij ons. Afgelopen donderdag stonden we in het stadhuis stil bij de Joodse slachtoffers en met name bij de kinderen onder hen. Bijvoorbeeld de broertjes Samuel en Joseph van 6 en 4 jaar oud en hun kleine 2-jarige zusje Milkah. Ze woonden op de Rozenhof en werden op 23 november 1942 vergast in Auschwitz. Twee jaar geleden zijn er Stolpersteine voor hen geplaatst. Het lijkt allemaal verre geschiedenis, maar deze kinderen hadden er vandaag gewoon nog kunnen zijn.

Natuurlijk wordt het aantal mensen dat de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt elk jaar kleiner. Het is belangrijk de geschiedenis te blijven herdenken, het een plek proberen te geven en er lessen van te leren. De gevallen een naam te blijven geven. Want de oorlogen hebben ontelbare levens gekost. Het is en blijft belangrijk stil te blijven staan bij het leed dat is veroorzaakt. Leed doordat sommigen zich de vrijheid permitteerden de vrijheid van anderen volledig te ontnemen.

Je respecteert je vrijheid pas echt, wanneer je de herinnering aan het verleden levend houdt. Vrijheid stelt ons in staat onze eigen toekomst in te richten. Mede richting te geven in wat voor stad en wat voor land we willen leven. Daarbij rekening houdend met de ander, ongeacht huidskleur, godsdienst, geartheid of land van herkomst. Vrijheid geeft je de ruimte om jezelf te ontwikkelen, om je eigen ideeën te vormen en eigen keuzes te maken zonder dat je wordt tegengehouden door andere mensen of door een regime. Maar vrijheid kan nooit onbegrensd zijn. Onbegrensde vrijheid is doodeng en leidt per definitie tot spanningen, tot conflicten, tot geweld.

De jaren van oorlog en bezetting hebben ons duidelijk gemaakt wat het betekent als groepen mensen systematisch worden buitengesloten, vervolgd en vermoord. Dat uitsluiten en onderdrukken komt voort uit het benadrukken van verschillen in plaats van het zoeken naar gezamenlijkheid. Ook vandaag de dag zien we dat gebeuren. We weten vaak feilloos te benoemen wie er 'anders' is, wie niet deugt, wie er ideeën op na houdt die niet de onze zijn. Het met stelligheid uitvergrooten van deze tegenstellingen of het blind overtuigd zijn van het eigen gelijk is levensgevaarlijk. Het geeft verharding in onze samenleving en doet afbreuk aan onze zwaarbevochte vrijheden.

In dat opzicht kunnen we niet genoeg herdenken. Want het lijkt weleens of we weinig leren van het verleden. Zo betekende het einde van de Tweede Wereldoorlog helaas niet dat er voorgoed een einde kwam aan oorlog in de wereld. Nog dagelijks lijden miljoenen mensen wereldwijd onder gewapende conflicten en de schending van mensenrechten. Op veel plaatsen ter wereld moeten mensen dagelijks vechten voor hun bestaan. Kijk ook naar de verschrikkelijke aanslagen in Nieuw-Zeeland, Sri Lanka en Utrecht. Ook in Dordrecht leven mensen die zijn gevlucht voor vreselijke oorlogen die zich in andere landen hebben afgespeeld. Voor die mensen, soms kinderen, zijn de oorlogsherinneringen soms nog vers.

Laten we dat beseft hebben wanneer we hier vandaag met elkaar herdenken.

Beste mensen,

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei nodigt ons ook dit jaar uit kritisch na te denken. Iedere dag mogen we allerlei keuzes maken. En in dit land mogen we al gedurende 100 jaar allemaal in vrijheid gebruik maken van onze democratische vrijheden. Maar nemen we verantwoordelijkheid voor onze keuzes? Zijn er grenzen aan de keuzevrijheid? Zijn we in staat verder te kijken dan onze eigen vrijheden? En verplaatsen we ons nog voldoende in de ander? Oordelen we niet te snel en durven we nog te twijfelen? Stof tot nadenken, ook of misschien zelfs wel juist in deze tijd.

Door de geschiedenis te blijven herdenken, vieren we de vrijheid door te beseffen dat deze vrijheid niet vanzelfsprekend is. Ook niet in deze tijd waarin de vrijheid nog dagelijks wordt bevochten.

Vandaag wordt ook stilgestaan bij de viering van 100 jaar kiesrecht en vooral dus ook 100 jaar kiesrecht voor vrouwen. Vandaag worden daarom namen genoemd van vrouwen die op verschillende manieren in Dordrecht maar ook elders te maken hebben gehad met de oorlog. Deze namen staan voor herinneringen, herinneringen die we niet mogen vergeten.

Dames en heren, jongens en meisjes,

Het is heel belangrijk dat de vrijheid wordt doorgegeven van generatie op generatie. Zo worden verhalen in stand gehouden en behouden de gevallen hun naam. Geef de vrijheid door. En doe dat op uw eigen wijze.

We zijn zojuist twee minuten stil geweest.

2 minuten om hen die vielen te eren
2 minuten om kinderen als Samuel, Joseph en Milkah te gedenken,
2 minuten om stil te staan bij de pijn die nabestaanden dagelijks voelen,
2 minuten om te beseffen dat dit nooit meer mag gebeuren,
2 minuten om te na te denken over wat vrijheid voor jou betekent,
2 minuten om te beseffen hoe kostbaar vrijheid is, maar ook hoe kwetsbaar,
2 minuten om het verleden levend te houden.

EINDHOVEN: Burgemeester John Jorritsma

Dames en heren,

"In Nederland verhardt het maatschappelijke debat. Links- en rechts-extremisten staan tegenover elkaar. Het wantrouwen in de overheid is groeiende en het anti-islamstandpunt kent steeds meer aanhangers."

Dat schrijft de AIVD in haar jaarverslag 2018.

Ik zie het als een waarschuwing in deze tijd van polarisatie en politieke versplintering, die hopelijk geen voorboden zijn van het afbrokkelen van een weliswaar complexe maar nog steeds eensgezinde maatschappij.

De conclusie van 'afbrokkeling' trek ik nog niet; ik zie veel mensen een bijdrage leveren aan de maatschappij, zie de vele koninklijke onderscheidingen tijdens de lintjesregen: het topje van de ijsberg van onbaatzuchtige inzet voor de samenleving.

Aan de andere kant ik niet naïef zijn door de ogen te sluiten voor de bedreigingen van onze samenleving, bedreigingen van de vrijheid. De vrijheid die we morgen vieren – als Brabanders al 75 jaar! - en de slachtoffers die we vandaag gedenken.

De slachtoffers van het nazi-regime, allereerst de Joodse gemeenschap. Voor hen is de nazitijd een dieptepunt van eeuwenlange vervolging in Europa. De Jodenvervolging in de nazitijd was uniek in zijn extreme ontmenselijking, maar als fenomeen helaas al honderden jaren oud.

We gedenken de zigeuners en homoseksuelen die slachtoffer werden van systematische vervolging.

We gedenken hen die in Duitsland en opstonden tegen het misdadig regime en als politieke gevangenen werden omgebracht.

We gedenken verzetsstrijders in de door nazi's bezette landen die hun leven gaven voor onze vrijheid.

En ook de soldaten die er niet om vroegen naar het front te worden gestuurd, vaak een plek waar ze nog nooit van hadden gehoord. De stranden van Normandië zijn daar vandaag de dag nog steeds een stil en pijnlijk bewijs van.

En we gedenken iedereen die sinds die oorlog, tot aan nu, omkwamen in een gewelddadig conflict, daar waar zij de goede zijde kozen.

Voor al deze mensen gold zojuist die twee minuten stilte...

Vorig jaar op 4 mei sprak ik met u over de waarde van verzet, in al zijn verschijningsvormen, die onherroepelijk tot bevrijding leidt. Ik zei toen dat het uitspreken van het woord 'vrijheid' vele malen makkelijker is dan het daadwerkelijk bewaren en zelfs bewaken daarvan. Ik gaf u voorbeelden van mannen en vrouwen uit de geschiedenis die moed toonden en vrijheid opeisten, tegen de bestaande orde in. Ik heb sindsdien gemerkt dat het thema '*vrijheid bewaren en vrijheid bewaken*' ook nog een andere dimensie kent. Die van het snelle gelijk. Het snelle gelijk, dat het niet nodig acht je ergens in te verdiepen. Het snelle gelijk dat elke vorm van nuance tegenwerkt. Een einde maakt aan veelkleurigheid, aan pluriformiteit. Het is een koor dat zingt op één toonsoort.

We hebben het - ook in Eindhoven - het afgelopen jaar allemaal zien langskomen:

Je bent vóór of tegen Zwarte Piet.

Voor of tegen klimaatmaatregelen.

Voor of tegen vluchtelingen.

Voor of tegen gele hesjes.

Voor of tegen Trump.

Voor of tegen moslims.

We staan voorop met oordelen. Twitter is onze veilingmeester, elke tweet is een klap van de hamer die de volgende uitnodigt er een schepje bovenop te doen. Maar tegen welke prijs?

Natuurlijk is het uitwisselen van meningen een basisvoorwaarde van vrijheid. Maar is het geen schijn debat als je argumenten niet weegt, en zo de ander duidelijk maakt dat zijn mening er eigenlijk niet toe doet?

Ik vraag u, waar zijn de verduidelijkende vragen? Je bent voor Zwarte Piet, dat is prima, maar waarom dan? Je bent voor Klimaatmaatregelen, ok, maar hoe dan? Wat zit je dwars aan vluchtelingen, waar heb je last van? Heb je echt veel

problemen met Trump, dat kan, maar leg eens uit? Niet meteen oordelen, maar eerst wat vragen stellen.

Vragen stellen werkt relativerend. "Jezelf afvragen", daarmee bouw je bruggen. Je stelt jezelf niet voorop, maar vraagt de ander naar voren te komen. En uiteindelijk niet bang zijn dat je van mening mag verschillen.

'De Vraag', dames en heren, die mis ik tegenwoordig maar al te vaak. De nuance mis ik maar al te vaak. Dezer dagen herdenken we dat we ons hebben bevrijd van een tiran. Maar hebben we er niet een tirannieke tijdsgeest voor teruggekregen? De tirannieke tijdsgeest van meteen reageren, meteen een antwoord hebben, meteen terugslaan. Zonder enige relativering. Wat ons opsluit in het benauwende snelle denken van goed en kwaad, waar niets tussenin zit.

Behalve de zégeningen van sociale media - die grote groepen toegang heeft gegeven tot het maatschappelijk debat, dat daarmee in wezen democratischer kan worden - staat het technologisch nadeel. Als je vroeger boos was op iemand, bedacht je: "Ik schrijf een brief. En tegen de tijd dat je daaraan toekwam, of tijdens het schrijven zelf, bekoelde de hitte. In dat geval won de ratio.

Als je nú boos bent, zet je het op facebook, insta, twitter en je bent er lekker vanaf. Zo, paf... heb ik gezegd! Lekker! Maar daarmee wint een emotie die jou niet verder brengt, erger nog, duizenden lezen mee. Vormen ook een snelle mening en voor je het weet hebben hele groepen mensen ruzie met elkaar. Communiceren gaat nu meer dan ooit gepaard met meer verantwoordelijkheid dan vroeger.

Dames en heren,

Er valt me nog iets anders op. Als burgemeester probeer ik in de haarvaten van de Eindhovense samenleving te komen. Ik zoek mensen en gemeenschappen op, ik word uitgenodigd door mensen en gemeenschappen. Twee recente bezoeken wil ik in dit verband noemen: het bezoek aan de Joodse synagoge - een kennismaking. Het bezoek aan de islamitische school - een troostbijeenkomst in allerijl georganiseerd na de Christchurch-killings in Nieuw Zeeland.

Om bij die laatste te beginnen: zeker 400 moslims uit Eindhoven kwamen enkele weken geleden bij elkaar om troost te zoeken, ervaringen te delen en - helaas - ook angst te delen. Over een slachting op moslims aan het andere eind van de wereld. Het dreunde na in dat schoolgebouw. Waar we ons verbonden voelden en

ons een gevoel van samenhang bracht. Als antwoord tegen de angst. Angst is een internationaal wapen. Angst is de tegenpool van vertrouwen en vertrouwen is een hoedpijler voor de vrijheid. Wie angst zaait, vergruist de fundamenten van de vrijheid.

Bij mijn bezoek aan de Joodse gemeenschap ging het ook over angst. De angst dat het verleden, wat we vandaag en morgen nadrukkelijk herdenken, niet weg is. Joden die in Eindhoven worden uitgescholden en geïntimideerd. Elders in het land zijn voorbeelden van Joden die worden bespuwd, klemgereden, de hoed afgeworpen... Die verhalen troffen mij tijdens mijn bezoek in mijn ziel.

Deze maand nog in de krant een reportage uit Parijs, waar Joden in bepaalde wijken samenleven, uit angst om elders als eenling een doelwit te zijn. Een ander krantenartikel gaat over Hilversum waar een auto van Joden bekrast wordt met een hakenkruis. Het CIDI telt een toename van 19% aan gevallen van antisemitisme: "*Nederland is een zinkend schip*", wordt gezegd.

Ik schrik daarvan dames en heren, op een dag als vandaag wanneer we de dagen van 40-45 nadrukkelijker op het netvlies hebben, schrik ik des te meer. Nooit meer Oorlog, dachten we ooit. Maar dit zijn de verkeerde stappen in de geschiedenis. Hoe kan dat in een land in de top van ranglijsten van landen met de meeste welvaart en het hoogste mate van geluk? Hebben we het zo goed, dat we onverschillig zijn geworden, onachtzaam, gemakzuchtig? En daarmee hard?

Wat hebben de trend van *de snelle mening* en *geweld tegen bevolkingsgroepen* met elkaar gemeen? Dit:

Waar geen dialoog is, wordt de vrijheid bedreigd!

Waar geen dialoog is, telt het eigen gelijk en degradeert dat van de ander!

Waar geen dialoog is, daar is geen cement van de samenleving!

En natuurlijk is een dialoog geen garantie voor eensgezindheid, het resultaat kan zijn dat je het nog steeds met elkaar oneens bent. Maar een dialoog gaat niet zozeer om het doel, maar meer om het proces. Van het uitwisselen van meningen, gedachten en gevoelens die daar weer onder liggen. In zo'n proces wordt je gehoord, in zo'n proces is er aandacht voor je, als persoon. Dan ontstaat respect,

dan ontstaat ruimte voor verschillende meningen naast elkaar die niet leiden tot agressie. Want het accepteren van andermans mening is het respecteren van die ander.

En ik weet, ik preek hier voor eigen parochie: u bent allen mensen die de moeite nemen hier naar toe te komen om twee minuten stilte in acht te nemen. Om niet primair te reageren, maar – letterlijk – te overdenken. Daar wil ik u voor danken. Mijn woorden zijn tot u gericht als ambassadeurs van de nuance. Als de wegwerkers van de vrijheid. Die de banen schoon en begaanbaar houden. Om die vrijheid met elkaar te onderhouden. Ik hoop dat u veel anderen daarin overtuigt.

GRONINGEN: Commissaris van de Koning René Paas

Voorbeelden, dichtbij

Een paar honderd meter hier vandaan, in het Rijksarchief aan de Sint Jansstraat, gaven de Duitsers zich over. De Canadese luitenant-kolonel Jacques Dextraze speelde daarbij een hoofdrol. Hij overtuigde de Duitsers ervan dat verder vechten geen zin had.

Jacques Dextraze

Dextraze maakte indruk. Op de vijand, maar ook op zijn eigen mensen. Hij liep letterlijk voor de troepen uit, schietend, met een machinegeweer op zijn heup. Hij kreeg al een onderscheiding voor zijn dapperheid in Frankrijk. En voor zijn rol in Groningen nog een keer. Na de oorlog leidde Dextraze de VN-Vredesmacht in Congo. En in 1972 werd hij chef van de Canadese defensiestaf.

Toen Jacques Dextraze zich vijf jaar daarvoor vrijwillig meldde bij de *Fusilliers Mont Royal* om te vechten in het verre Europa, was hij verkoper van rubberlaarzen en trekkerbanden. Niet de eerste waar je aan denkt als leider van een grote organisatie. Toen hij zich meldde, dacht vast niemand: 'daar komt onze nieuwe generaal'.

Maar soms groeit iemand door de omstandigheden. En toont hij een moed, inzicht en overtuiging waarmee hij zich onderscheidt. Dextraze ging voorop, misschien wel tot zijn eigen verbazing.

Gedenken: levens en hoop

Wij herdenken vanavond iedereen die het slachtoffer werd van oorlog. In de Tweede Wereldoorlog en daarna. We herdenken de Joodse Groningers die woonden in de huizen achter de Stolpersteine. En de talloze anderen, waaraan zelfs geen koperen plaatje meer herinnert. Mensen die werden vermoord vanwege hun geloof, hun politieke overtuiging of om welke reden dan ook. We herdenken burgers en militairen die omkwamen door oorlogshandelingen. En we herdenken iedereen die vocht voor een betere wereld.

Maar laten we niet alleen hun levens gedenken. Laten we ook - of misschien wel vooral - stilstaan bij hun hoop op een betere wereld. Hoe zag die hoop er uit? En: zijn die verwachtingen uitgekomen?

Sietje Tammens

Ik had dat graag willen vragen aan Sietje Gravendaal-Tammens. Het kan niet meer, want ze is twee jaar geleden overleden. Honderd jaar werd ze. In de oorlog gaf ze les aan zwakbegaafde kinderen, hier even verderop, in de Butjesstraat.

Toen ze hoorde dat een van haar leerlingen, een Joodse jongen, naar Kamp Westerbork moest, kwam ze in actie. Ze nam hem achterop haar fiets en reed naar een boerderij in Noord-Groningen. Ze zorgde dat haar Joodse leerlingen - en hun ouders - konden onderduiken.

'En dan rol je er in' zei ze in een interview aan het einde van haar leven. En niet zo'n beetje ook: Sietje Tammens werd de schakel tussen veel verzetsgroepen. Ze nam zware beslissingen over de liquidatie van politiemensen die joegen op Joden, onderduikers en verzetsmensen. In haar huis aan de Ebbingestraat zaten onderduikers, vergaderde de top van het verzet en er lagen voedselbonnen die waren buitgemaakt bij de eerste overval op een distributiekantoor in Nederland. Slechts een paar honderd meter hier vandaan.

Voorbeelden

Onze toekomst wordt niet bepaald door de geschiedenis, maar door de keuzes die we vandaag maken. En juist dáárvor is het goed om te gedenken. Wij gedenken de levens van slachtoffers van oorlogsgeweld. Wij gedenken de levens van wie opstonden en zich verzetten. Want we zijn er van overtuigd dat hun levensverhalen betekenis hebben voor ons leven van vandaag. Dát brengt ons vanavond bij elkaar.

Jacques Dextraze en Sietje Tammens konden het navertellen: hoe ze een besluit namen dat ze eerlijk en vanzelfsprekend vonden. En hoe hun leven daarna een wending nam. Een wending die veel heeft betekend voor veel andere mensen.

Deze inspirerende mensen laten ons nadenken over onszelf. Hoe gaan wij om met onze vrijheid? Wat zijn onze keuzes?

We hebben voorbeelden nodig. Mensen die in moeilijke omstandigheden het goede deden. Slechts een paar honderd meter hier vandaan. Je zoekt vaak veel verder. Maar even vaak zijn échte voorbeelden heel dichtbij.

Onze toekomst wordt niet bepaald door de geschiedenis, maar door de keuzes die we vandaag maken.

HAARLEM: Burgemeester Jos Wiene

Dames en heren, jongens en meisjes,

Vandaag is het 4 mei. Dan staan we stil bij de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Daarom waren we net twee minuten stil. We doen dat in een traditie die een jaar na de bevrijding, in 1946, is begonnen en die we sindsdien elk jaar op de vierde mei in ere houden. Voordat we de bevrijding vieren, voordat we de vrijheid vieren, is er een moment van stilte. Een moment van inkeer. Een moment van herdenken.

We herdenken de soldaten die hun leven gegeven hebben voor de bevrijding van ons land, voor onze vrijheid. We herdenken degenen die in de koopvaardij hun bijdrage geleverd hebben voor de bevrijding van West-Europa en daarbij om het leven gekomen zijn. We herdenken de leden van het verzet. We herdenken de slachtoffers die weggevoerd zijn en vermoord zijn. Met name de Joodse landgenoot. We herdenken zovelen. Maar stuk voor stuk zijn het mensen zoals wij. Met een naam, met een leeftijd, met familie, mensen die hebben liefgehad en mensen die hun leven hebben gegeven. Onder hen de vijftien jongens en mannen die op 7 maart 1945 hier aan de Dreef voor het vuurpeloton werden gezet. En daarvan getuigt dit monument van Mari Andriessen, 'De man voor het vuurpeloton'. Wij herdenken. En we beseffen dat we mede door de offers van velen die hun leven gegeven hebben, morgen kunnen vieren dat we vrij zijn.

Vrijheid, wat betekent dat eigenlijk? Het is een van de belangrijkste voorwaarden voor een goed bestaan. Vrijheid betekent dat we mogen zeggen en schrijven wat we willen. Dat we informatie tot ons kunnen nemen die niet gecensureerd is. Dat iedereen gelijk wordt behandeld, ongeacht geloof, geslacht, afkomst, huidskleur of seksuele geaardheid. Dat we mogen stemmen op de partij van onze voorkeur. Dat lijkt allemaal vanzelfsprekend, maar dat is het niet. In veel landen in de wereld is het dat niet, en ook hier in Nederland was het dat niet in de oorlogsjaren, toen de bezetter op brute wijze een streep trok door onze grondrechten. We werden overgeleverd aan de willekeur van de macht, van kwade macht. Je kon niet meer zeggen en schrijven wat je wilde. De bezetter bepaalde wat je mocht horen en zien. En stemmen was er al helemaal niet meer bij. In onze democratische rechtstaat zijn mensen gelijkwaardig, maar de bezetter stelde daar rassenwaan, discriminatie en deportatie voor in de plaats.

Vrijheid, recht en democratie. We kunnen er gebruik van maken zonder bang te hoeven zijn voor represailles. Vandaag herdenken we de mensen die in de jaren 1940-1945 hun leven voor herstel van die grondrechten hebben geofferd, of die slachtoffer werden van de schending van die grondrechten. Of de mensen die op een andere manier slachtoffer werden van de Tweede Wereldoorlog. We herdenken de mensen die daarna gevallen zijn in andere oorlogsgebieden, in vredesoperaties. En dat gaat door tot op de dag van vandaag. Onderdrukking en verzet.

Morgen vieren we dat we alweer vierenzeventig jaar in vrijheid leven. Laten we beseffen wat dat betekent en laten we beseffen wat dat heeft gekost. Laten we waakzaam blijven.

NIJMEGEN: Burgemeester Hubert Bruls *Herdenken in vrijheid*

Dames en Heren, jongens en meisjes, hartelijk welkom bij deze 4 mei-herdenking! En wat bijzonder en mooi om te zien dat er weer zoveel mensen naar hier gekomen zijn om stil te staan bij dodenherdenking en bij het einde van de Tweede Wereldoorlog. Zojuist zijn wij hier in Nijmegen en in de rest van ons land twee minuten stil geweest om alle slachtoffers van oorlogsgeweld die sinds de Tweede Wereldoorlog zijn gevallen, te herdenken. Voor het doorgeven van de herinnering is dit heel belangrijk. De generatie die de oorlogsjaren en bevrijding bewust heeft meegemaakt, is langzaam aan het verdwijnen. Maar de herinnering aan de vreselijke gebeurtenissen in de wereld, in Europa, in Nederland en ook in Nijmegen, blijven levend doordat ook de jongere generaties erbij stilstaan en steeds meer een actieve rol vervullen in het herdenken. Herdenken doen we vanavond, herdenken doen we het hele jaar. Zeker dit jaar. Afgelopen februari, hebben we het feit dat het bombardement op Nijmegen 75 jaar geleden plaatsvond, uitgebreid herdacht met tal van activiteiten. Velen van u kennen het verhaal, dat de stad op 22 februari 1944 rond half twee in de middag in enkele minuten geraakt werd door een tapijt van zware bommen. Meer dan 800 doden op één dag, waaronder schoolkinderen, mensen die naar hun werk gingen, vrouwen die boodschappen deden, kortom onschuldige burgers. En vanaf september van dit jaar starten de 75-jarige herdenkingen en vieringen van het einde van de Tweede Wereldoorlog in ons deel van het land. Betrokken personen, talloze WO II-organisaties, gemeenten en de provincie werken hierin samen onder het motto 'Gelderland Herdenkt WO II-75 jaar vrijheid'. Zuid- en Oost-Nederland en dus ook Nijmegen werden na felle strijd bevrijd in september 1944, maar de oorlog was niet voorbij. Sterker nog Nijmegen en de regio werden frontgebied en er zouden nog heel veel slachtoffers vallen. Zowel onder burgers als militairen. Maandenlang zouden Nijmegenaren doorbrengen in schuilkelders. Ik lees nu een kort fragment voor uit een boekje dat wijlen Dorothe Wiggers heeft geschreven over haar belevenissen als kind in de oorlog: 'Op zondag 17 september 1944 scheen de zon. We hoorden dat er parachutisten in de dorpen Mook en Malden waren geland en dat de geallieerden op weg waren naar Nijmegen. We zagen overal nog gewapende Duitse soldaten, maar de meeste tijd zaten we in onze kelder. We hadden al wat kleren ingepakt in een koffer en tassen, natuurlijk ook het geldkistje, we zouden niet zoveel nodig hebben, dachten we, met onze

bevrijders zo dichtbij. Toen begonnen de straatgevechten, want de stad was nog bezet door Duitsers. Ik ging stiekem in onze winkel kijken en zag soldaten-vrienden en vijanden-vanuit winkelportieken op elkaar schieten.....De dag erna kwam een bevriende buurtbewoner die een grote kelder had, ons halen. We sleepten alles mee, dekens, bagage en het geldkistje. We voelden ons daar veilig, we deelden alles wat we nog aan eten en drinken hadden met elkaar. We hoorden verhalen over dronken Duitse soldaten, die werden verjaagd door de Engelsen en waren zich aan het terugtrekken. Ze hadden een drankwinkel leeggeroofd en dansten met de etalagepoppen van C&A. Ze sloegen de ruit van een muziekwinkel in. Lallend en blazend op de instrumenten zwierven ze door onze straat. We sliepen dienacht daar in de kelder'. Einde citaat.

Jongens en meisjes, dames en heren, wijlen mw. Dorothee Wijgers schreef haar herinneringen aan de oorlog op voor haar kleinkinderen. Zoals ik aan het begin al zei, 75 jaar na dato, verdwijnt de generatie die de oorlog bewust heeft meegemaakt langzamerhand. Het is aan ons en aan nieuwe generaties om de verhalen van alles wat er is gebeurd door te geven. Daarom zijn monumenten en herdenkingen zoals deze en zoals 'Gelderland Herdenkt -75 jaar' ongelofelijk belangrijk. Om lessen te trekken uit het verleden en te beseffen dat vrede en vrijheid niet vanzelfsprekend zijn. En dat is misschien wel het allerbelangrijkste, wij kunnen hier in Nederland herdenken en vieren in veiligheid en vrijheid. Sterker nog: in geheel Noord en West Europa kunnen we dat. En dat al voor een historisch gezien ongekend lange periode van 75 jaar. Miljoenen en miljoenen mensen werden tijdens de Tweede Wereldoorlog en haar nasleep gedood of voor het leven verminkt (geestelijk en fysiek).En zij die het overleefden wisten een ding zeker: dit nooit meer. Zij die overleefden hebben onze stad, Nederland en Europa weer opgebouwd. Zij die het overleefden hadden hun les geleerd onder andere over de gevolgen van etnisch gedreven nationalisme. Zij die het overleefden werden gedreven door de wens van duurzame vrede en veiligheid. Zij die overleefden hebben vervolgens de handen in elkaar geslagen. Zij die het overleefden hebben daarmee een belangrijke boodschap voor de toekomst van ons Europa gegeven. Ter nagedachtenis aan al die slachtoffers. Als je om je heen kijkt in de wereld zie je nog veel geweld en oorlog. Er gaat nog steeds veel mis, op vaak gruwelijke wijze. Maar er is ook veel beter gegaan in de afgelopen 75 jaar. Zij die de gruwelen van de oorlog overleefden, hebben er hun lessen uit getrokken. Het zijn lessen die

actueel zijn. Het zijn ook onze lessen. Ter nagedachtenis aan al die mannen en vrouwen, jongens en meisjes. Denk vanavond speciaal aan die slachtoffers, denk aan die Europese lessen later deze maand. En houd elkaar maar goed vast.

UTRECHT: Burgemeester Jan van Zanen

Op 14 mei 1940 daalde er een zwarte wolk op Utrecht neer. Op die middag viel uit de hemel boven Utrecht een wolk van tot gruis verbrandde ondefinieerbare stofdeeltjes. Ontstaan door het verwoestende bombardement op Rotterdam. Die wolk verduisterde op dat moment de zon boven Utrecht. En met dat gruis daalde vanaf dat moment de nazi-ideologie als een zwarte wolk op onze stad neer. Een wolk die Utrecht 5 jaar lang in duisternis zou hullen. Hoewel de eerste oorlogsjaren betrekkelijk rustig verliepen werd vanaf het begin af aan de vernietiging van het Joodse volk administratief voorbereid en begonnen de stoottroepen van de NSB een klimaat te scheppen van angst, onderdrukking en terreur. Een klimaat waarin er maar ruimte was voor één stem: die van de bezetter.

Wat een contrast met de open samenleving die Nederland al eeuwenlang was - en dat nog altijd is. Een samenleving gericht op samenwerken, overleg en waarin iedereen een stem heeft. Dit jaar staan we stil bij de invoering van het Algemeen Kiesrecht 100 jaar geleden. We zijn ons bewust van de strijd die hiervoor is gevoerd. Een stem laten gelden is een groot goed en niet vanzelfsprekend. In de oorlogsjaren was er van verkiezingen geen sprake. De democratie stond buitenspel. Het open huis van de democratie werd een gesloten nazi-bolwerk, gericht op het vernederen, isoleren, vervolgen en vernietigen van Joden, Sinti, Roma en allerlei andere groepen die niet pasten binnen de nazi-ideologie. Het open en vrije debat, met ruimte voor allerlei stemmen, verstomde. Het Utrechts gemeentebestuur werd aan banden gelegd en genuilkorfd. Het communistische raadslid Bastiaanse moest eind 1940 vertrekken en daarna ook mevrouw Ossendrijver-Jacobs, SDAP-raadslid van Joodse komaf. Het recht op vrije vergadering werd opgeheven. Er was geen mogelijkheid om in een publieke ruimte met elkaar het gesprek aan te gaan. Het zette de deur wijd open voor uitsluiting en onderdrukking.

Zo verschenen in 1941 de namen van 26 Utrechters op een arrestatietelegram van de SS. Dit was onderdeel van een actie om in heel Nederland communistische functionarissen en kaderleden te arresteren. Eén van hen was Willem de Mol. Geboren op 23 januari 1898 op het Geertekerkhof vlakbij de 'Zeven Steegjes'. Tijdens de oorlog werkte hij in Utrecht als redacteur voor de kranten De Vonk en De Waarheid. Op 26 juni 1941 werd hij gearresteerd en afgevoerd naar Kamp Schoorl. Uiteindelijk kwam hij in concentratiekamp Neuengamme terecht. Hij liet

nog weten vanuit blok 6 dat ie gezond en monter was. Zijn 10-jarige zoontje Ilja schreef hem daarop een briefje - en ik citeer: "Lieve Wim! Ik spaar nog altijd postzegels. Fijn he, dat ik betere cijfers heb? Als de vakantie afgelopen is, ga ik nog beter mijn best doen. Want de meester zegt dat ik makkelijk overga, en dan zit ik al in de zesde klas. Daag! Een zoen van je Ilja." De brief werd vanuit Duitsland teruggestuurd met de mededeling dat Wim de Mol gestorven was. Op 20 december 1942. 43 jaar oud. Als doodsoorzaak werd open longtuberculose opgegeven.

Van die 26 Utrechtse arrestanten kwamen er uiteindelijk 17 in gevangenschap om het leven. Zoals er zoveel Utrechters om het leven kwamen. Joden. Roma en Sinti. Gehandicapten en geesteszieken. Communisten, verzetsstrijders, homoseksuelen, vrijmetselaars, Jehova's getuigen. Burgers en militairen. Vrouwen en mannen. Door vanuit onze vrijheid van nu terug te kijken naar die zwarte wolk van toen zien we scherper dan ooit de waarde van een vrij en democratisch land. Een land waarin wij in vrijheid kunnen kiezen. Een voorrecht. En tegelijkertijd een verantwoordelijkheid. De verantwoordelijkheid om mee te doen. Natuurlijk door te stemmen. Maar ook door meningen uit te wisselen. Naar elkaar te luisteren. Door de stem van de minderheid, hoe afwijkend ook, te erkennen. Onze vrijheid komt met het besef dat er grote offers voor zijn gebracht.

Vandaag, 4 mei 2019, herdenken wij hen die voor onze vrijheid zijn gestorven met gevoelens van respect en grote dankbaarheid. Hier, op het Domplein. In allerlei buurten en wijken van Utrecht. In heel Nederland. Herdenken, opdat wij niet vergeten. Dank u wel.